

KLEID

**TIJDSCHRIFT VAN DE
VERENIGING VAN DOCENTEN
IN GESCHIEDENIS EN
STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

20e JAARGANG NR. 7

1979

Inhoud

M. BELIËN, De Schotse Verlichting	305
J. BEETSMA, Nogmaals een incident	314
JOKE RIJKEN, Een geschiedenisscriptieprijsvraag	319
UIT DE VERENIGING	320
MEDEDELINGEN	322
BOEKBESPREKINGEN	325

ABONNEMENTEN. Een abonnement op Kleio kost per kalenderjaar f 60,—. Docenten geschiedenis en staatsinrichting, werkzaam in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland, komen alleen na goedkeuring van het bestuur in aanmerking voor een abonnement. Opgave voor een abonnement geschiedt schriftelijk bij de ledenadministratie V.G.N., Burg. Meineszlaan 10b, 3022 BH Rotterdam. Leden van de VGN ontvangen Kleio gratis.

Wij maken de leden er attent op, dat vanaf heden de ledenadministratie van onze vereniging nog uitsluitend schriftelijk benaderd kan worden op het volgende adres: Administratie V.G.N. Burg. Meineszlaan 10b, 3022 BH Rotterdam.

LOSSE NUMMERS van Kleio kosten f 5,—, tenzij anders vermeld. Bestelling geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op gironummer 128701 t.n.v. penningmeester VGN te 's Gravenhage. Op girostrookje vermelden: jaargang, nummer en gewenst aantal exemplaren.

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie

Redactie

MEVR. DRS. J. RIJKEN, *voorzitter*, Maasstraat 72A3, 1078 HL Amsterdam, tel. 020-715133.

DRS. FR. KAT, *secretaris*, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen, tel. 03448-1686.

J.L. FRIELING, *penningmeester*, Prinses Beatrixlaan 31, 2341 TW Oegstgeest, tel. 071-152794.

DRS. G.J. SLOOTWEG,

J. HARDERWIJK,

DRS. P. VAN HEES,

DR. S.Y.A. VELLENGA,

DRS. F.G. VAN BAARDEWIJK.

drs. M. Beliën

DE SCHOTSE VERLICHTING:

Radicaal én christelijk verlicht.

Op 31 december 1792 schrijft Andrew Brown, een Schotse dominee die sinds 1787 in Halifax is gestationeerd, aan de Amerikaanse historicus, Jeremy Belknap:

"... And only think of the feast which the literary men of Edinburgh enjoy in the upper room of the College Library in the exclusive perusal of the standard books in every science, in the discussion of interesting topics and in the friendly communications of remarks and improvements. Criticism and friendship are there the same, and every book passes the ordeal before it makes its appearance in public"¹

Natuurlijk dient de historicus dit soort suikerzoete beschrijvingen met enige korrels zout te nemen. Brown had last van heimwee op zijn buitenpost. Maar in zijn lofuiting staat hij bepaald niet alleen. In Schotland, en daarbinnen vooral in Edinburgh, was iets groots verlicht. In de Scots Magazine van 1764 vroeg de uitgever de aandacht van zijn lezers voor een vertaling van een gedeelte van een boek getiteld: *Discorso sopra le vincende della letteratura*. De auteur, de Italiaan Carlo Denina, had een overzicht gemaakt van de literatuur in Europa. Dit genre boeken was populair in de achttiende eeuw. De Schotten komen er erg goed af bij Denina. De uitgever van de Scots Magazine leidde de vertaling als volgt in:

"Nothing can be more grateful to a lover of his country than the unbiassed decisions of foreigners in its favour. The sentiments of a native on such a subject, however just, are still liable to the suspicion of partiality. But when a gentleman of distinguished character, a professor in a foreign university, after enumerating the various revolutions of literature, and comparing its present state in the different countries of Europe, gives the palm at last to Scotland, in preference even to England, long deservedly esteemed the first nation in the world for learning and arts, such a determination must give the highest satisfaction to every Scotsman in whose breast reside the sparks of love for his country"²

Het zou niet moeilijk zijn nog vele bladzijden te vullen met citaten van tijdgenoten, die Schotland als een verzamelaarsplaats van talent hebben aangemerkt en Edinburgh als het Athene van het Noorden.

De hoeveelheid literatuur die tot dusverre aan de Schotse Verlichting is gewijd, is gering, wanneer men deze vergelijkt met de aantallen bladzijden die aan de Franse Verlichting zijn besteed. In de negentiende eeuw is er enige belangstelling in het werk van Dugald Stewart en T.H. Buckle.³ Het gaat hen er echter vooral om, de kwaliteit van de ideeën te toetsen aan hun eigen maatstaven. Historische verklaringen voor het fenomeen, de toch tamelijk plotseling optredende kulturele bloei, treft men bij hen niet aan. De geschiedschrijving van de negentiende eeuw was vooral politiek en reli-

gieus gericht en niet cultuurhistorisch. Daarom vindt men ook in de algemene werken over deze periode weinig aandacht voor de intellectuele en sociale achtergrond van ontwikkelingen in Schotland. Trevor-Roper wist de stand van zaken fijntjes samen te vatten. De Schotse historici "prefer to reiterate their atavistic warcries: to remember Bannockburn, or to debate for the thousandth time, the admittedly very debateable virtues of Mary Queen of Scots".⁴ De historische belangstelling voor de Schotse Verlichting dateert eigenlijk pas vanaf 1954, toen met de studie van John Clive en Bernard Bailyn een eerste aanzet werd gegeven. Sindsdien is de literatuur over de Schotse Verlichting snel gegroeid. Twee thema's komen hierin vooral aan de orde: de plaats van het verschijnsel in de Schotse geschiedenis en inhoud van de Schotse Verlichting. Elders heb ik een poging gewaagd enige ordening in de literatuur over het eerste thema aan te brengen.⁵ De indeling die ik daar gebruikt heb, zal ik hier kort aanduiden. Enerzijds is er een visie, waarin de continuïteitsthese ten aanzien van de Schotse geschiedenis overheerst. Zo is er gewezen op de grote betekenis van Schotse instellingen die bleven voortbestaan na de Unie met Engeland van 1707. De meest fervente verdediger van de continuïteitsthese wil de grote bloei van de "sociale wetenschappen" in de Schotse verlichting verbinden met de Calvinistische theologie van de zeventiende eeuw, die eigenlijk al een soort sociale wetenschap zou zijn geweest. Anderzijds is er literatuur, waarin de klemtoon op de discontinuïteit wordt gelegd. Sinds de Unie van 1707 zou een nieuwe situatie zijn ontstaan.

In dit opstel wil ik een poging wagen verschillende stromingen in de Schotse cultuur van de achttiende eeuw te onderscheiden, die hebben bijgedragen tot de Schotse Verlichting. Na een korte schets van de situatie vóór 1689 komen achtereenvolgens aan de orde de burgerlijke verbeteringsdrift na 1689, waardoor vooral de ontwikkeling van de "natural philosophy" werd gestimuleerd, ontwikkelingen op het terrein van de belles lettres, filosofie en theologie in het begin van de achttiende eeuw en tenslotte de bloei van de moral philosophy in de tweede helft van de achttiende eeuw.

I. Ontwikkelingen in de zeventiende eeuw.

Voor de achttiende-eeuwse Schotse Verlichters was het duidelijk, dat Schotland zich niet had gemengd in de vooruitgang van de wetenschap en letteren in de zeventiende eeuw. Buchanan was nog een Schotse humanist van de eerste orde geweest, maar na hem was het doek

gevalen: "But those happy prospects soon gave place to the melancholy scene of disorder and violence that civil dissensions produced. Letters could not be cultivated where humanity was neglected: the precepts of philosophy suited ill with the rage of party; nor could the arts of peace flourish in a country averse to industry and rent with divisions".⁶ Het was volgens de achttiende eeuw pas vanaf de Glorious Revolution beter geworden, en pas na de Unie van 1707 werkelijk gezond. Het zeventiende-eeuwse Schotland is vaak afgeschilderd als een volstrekt achterlijk land, waar de emoties vooral werden geïnvesteerd in de godsdienststrijd. Dat er in Schotland inderdaad veel religieuze onrust geweest is, zal niemand ontkennen, maar het blijft de vraag of er geen enkele aandacht was voor wetenschap en literatuur. De relatie tussen geloof en wetenschap is een zeer omstreden onderwerp in de geschiedschrijving. Hoe verhiel zich het Calvinisme van de zeventiende eeuw tot wetenschapsbeoefening? Deze vraag zou het uitgangspunt kunnen zijn voor een uitgebreid vergelijkend onderzoek. Hier volsta ik echter met een zeer summiere schets.

In het begin van de zeventiende eeuw boog Francis Bacon zich over het probleem van geloof en wetenschap. Hij had in zijn boek "The Advancement of Learning" de wetenschap verdedigd en in kaart gebracht. Uitspraken met betrekking tot onze vraagstelling treffen we vooral in het eerste boek aan. Bacon verzette zich tegen een aantal bezwaren die waren ingebracht tegen de beoefening van wetenschap. Eén ervan was afkomstig van de "Divines". Zij beweerden dat de beoefening van wetenschap zeer riskant was. De drang om te onderzoeken was immers dezelfde die het mensengeslacht had opgezaaid met de erfzonde. Met behulp van veel bijbelcitaten stelde Bacon zich te weer tegen deze pogingen om alle intellectuele activiteit in discrediet te brengen. Volgens hem was slechts één deel ervan verboden terrein: "it was the proud knowledge of good and evil, with an intent in man to give law unto himself, and to depend no more upon God's commandments, which was the form of temptation".⁷ De mens mocht en moest zijn door God gegeven mogelijkheden ontwikkelen tot de limieten die hem waren gesteld. Natuurlijk waren er risico's, maar als de mens de grens niet overschreed, dan deed hij wat er van hem werd verwacht.

"But farther, it is an assured truth, and a conclusion of experience, that a little or superficial knowledge of Philosophy may incline the mind of man to Atheism, but a farther proceeding their doth bring the mind back again to Religion: for in the entrance of Philosophy, when the second causes, which are next unto the sense, do offer themselves to the mind of man, if it dwell and stay there it may induce some oblivion of the highest; but when a man passeth on farther, and seeth the dependence of causes, and the works of Providence: than, according to the allegory of the poets, he will easily believe that the highest link of nature's chain must needs be tied to the foot of Jupiter's chair. To conclude therefore, let noman upon a weak conceit of sobriety or an illapplied moderation think or maintain, that a man can search too far, or be too well stu-

died in the book of God's word, or in the book of God's works".⁸

In een zeer indrukwekkend boek heeft Charles Webster laten zien hoe een aantal Puriteinen zich leerlingen van Bacon hebben getoond. Er vond in hun kringen een enorme kennisuitbreiding plaats op het terrein van de medicijnen, landbouwwetenschap en kennis van de natuur. Ook in het uitgebreide oeuvre van de Amerikaanse historicus Perry Miller staat centraal, dat Puritanisme en kennisvergaring niet strijdige begrippen zijn. God's almacht werd erdoor bevestigd.⁹ Het Calvinisme hoefde dus een uitvoering van een "humanistisch" onderzoeksprogramma niet in de weg te staan. Ook in de Westminster Confession of Faith die in de veertiger jaren zowel door het Engelse als het Schotse Parlement werd aangenomen, wordt bevestigd dat God zich via het woord en "in the light of nature" heeft laten kennen.¹⁰

De grote natuuronderzoekers van de zeventiende eeuw hebben zich in het algemeen juist laten inspireren door het idee dat de First Cause zich zou laten bevestigen door de bestudering van de secondary causes. De wetenschap zelf bood ook de verdediging tegen de uitwassen binnen de wetenschap. Hobbes' atomisme en de radicale implicaties van het Cartesianisme werden bestreden door een hele reeks christelijke apologeten, die God meenden te ontdekken in de schoonheid van de natuur.

Stond het Puritanisme een grote bloei van de natuurwetenschappen niet in de weg, het geestelijk klimaat van het Schotland van de Covenanters bood geen ontwikkelingskansen. De periode van de Resauratie stond ook in het teken van de godsdienststrijd. Nu waren de Covenanters en de gematigde presbyterianen aan de beurt om de rol van slachtoffers te spelen. Voor hen heette de Restauratieperiode de "Killing Time". H.W. Meikle heeft er op gewezen dat er in deze periode van voortgezette godsdienststrijd toch een aantal ontwikkelingen plaats hadden, waardoor de stagnatie op cultureel terrein werd doorbroken. Hij wijst o.a. op het stichten van de Advocates Library. In deze bibliotheek werden grote hoeveelheden boeken verzameld op juridisch, historisch-antiquarisch en vooral ook klassiek terrein. Daarnaast kocht men ook de belangrijkste geleerden-tijdschriften.

David Gregory (1661-1708), een leerling van Newton, introduceerde de theorieën van zijn leermeester op de Universiteit van Edinburgh. Daarmee was Edinburgh na Cambridge de tweede universiteit, waar Newton's Principia de leerstof vormde. Er verschenen echter geen werken van Schotse hand, die een bijdrage aan de zeventiende-eeuwse geleerdencultuur kunnen worden genoemd.¹¹

Nadat Willem III ook in het noordelijke koninkrijk was erkend als de wettige vorst, koos hij na lange aarzeling en te hebben duidelijk gemaakt, dat hij geen vervolger wilde zijn, vóór de Presbyterianen.¹² Er kwam een "established Church" met een presbyteriaanse kerkorde.

Willem III poogde nog een keer, zonder succes overigens, een vereniging van presbyterianen en episcopalen tot stand te brengen.¹³

Ook al was het presbyterianisme nu de staatsgodsdienst geworden, er was geen sprake van een theocratische orde. De oude Covenanters konden zich daarmee niet schikken in de regeling. De meerderheid van de General Assembly was er echter vóór. Deze overwinning van de presbyterianen bracht voor de universiteiten een belangrijke verandering. Er kwam een commissie die de universiteiten moest zuiveren van aanhangers van de verdreven vorst en van episcopalen. Gregory was één van de slachtoffers. De universiteiten werden vanaf dit moment vooral opleidingsinstituten voor presbyteriaanse dominees, niet de meest waarschijnlijke plaatsen van kulturele vernieuwing in deze periode.

II. The Age of Improvement.

Het Schotse Parlement dat na 1689 bijeenkwam, onderscheidde zich van eerdere door zijn grote verbeteringsdrift.¹⁴ Deze impulsen tot verbetering leidden voorlopig echter tot niets anders dan tot grote teleurstelling. Een hevige hongersnood trof Schotland tegen het einde van de negentiger jaren. Bovendien stortte de Schotse elite zich in een tot mislukken gedoemd koloniaal avontuur. Men richtte een compagnie op, die kolonisatie wilde gaan bedrijven in Midden-Amerika. Al het geld dat erin was gestoken, ging verloren. Toch bleef het geloof in "improvement" ongebroken. Wat betekende "improvement" voor de Schotse elite, t.w. de landed classes en de kooplieden, rond 1700? Voor mensen die "improvement" in Schotland nastreefden, waren twee "natuurlijke" voorbeelden voor handen. In de eerste plaats was er het wonder van de Nederlanden, een calvinistische natie, die ogenschijnlijk slechts in één opzicht scheen af te wijken van Schotland, t.w. het economische succes. De Lage Landen waren goed bekend bij de Schotten. Er waren Schotse vestigingen in Holland en Zeeland. Vele dominees en advocaten sloten hun studie met een eenjarig verblijf aan een Nederlandse universiteit af. De Schotse ballingen van de tachtiger jaren hadden er jarenlang verbleven. Tenslotte was de held van de presbyterianen niemand minder dan Willem III. In de tweede plaats was Engeland, waarmee men de vorst deelde, een voor de hand liggende mogelijkheid tot vergelijking. Daar had zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw een handelsexplosie voorgedaan, die navolgenswaard was.¹⁵ Een dergelijke handelsbloei was de "improvement" die ook het Schotse Parlement aantrok.

Was Engeland enerzijds het benijdenswaardige voorbeeld, anderzijds wekte de Engelse politiek rond 1700 grote woede op. Aan Engelse tegenwerking werd de mislukking van het "Darien Scheme", het koloniaal avontuur, geweten. De teleurstelling liep zo hoog, dat het Schotse Parlement bepaalde, dat men zich bij het overlijden van Queen Anne niet gebonden achtte de-

zelfde vorst als in Engeland op de troon kwam, te nemen. Deze zet verraste de Engelse politici zeer onaangenaam. Als tegenmaatregel begonnen zij aan te dringen op een alomvattende Unie. Het grote voordeel, dat de Schotten werd voorgehouden, was de toegang tot alle Engelse markten; de Navigation Acts zouden op hen van toepassing zijn. Dit voorstel sloeg aan bij de meeste van de "improvers" in het Schotse Parlement. De tegenstanders wilden ook wel economische vooruitgang, maar niet in samenwerking met Engeland. Door de Engelse overheid werden alle middelen — omkoping, perscampagnes — aangewend en tenslotte was op 1 mei 1707 de Unie een feit. Het merendeel van de Schotten had er niets voor gevoeld, maar de meerderheid van de Schotse elite wel.¹⁶

De Unie maakte formeel een einde aan beide staten: Groot-Brittannië was geboren. In de praktijk gebeurde er natuurlijk iets anders. De krachtverhouding tussen de twee landen was zodanig, dat, wat Londen betrof, Schotland zo geruisloos mogelijk moest opgaan in het bestaande Engelse systeem. Daarmee verdween de identiteit van Schotland niet. In de eerste plaats was bij de Unie bedongen, dat de Kirk, het schoolsysteem en de rechtspraak ongewijzigd zouden voortbestaan. Ten tweede bleef er een kulturele identiteit. Ten derde vormde Schotland voor de regering in Londen bestuurlijk gezien nog steeds een eenheid. De Londense politici wilden een bestuurspraktijk, die zo min mogelijk last zou opleveren voor de regering. Men liet Schotland daarom graag over aan een "manager", die alles mocht regelen, zolang hij zich maar niet teveel macht wist te verwerven in de Engelse politiek. Geen Schots nieuws was goed nieuws.

Hoe reageerde de Schotse "improving" elite op deze verandering? De toplaag verdween naar Londen. De Schotse "peers" leverden 16 leden aan het Hogerhuis, de landed classes en de stedelijke oligarchieën zorgden voor 45 Schotse M.P.'s. De achttiende eeuw zou voor de Schotse sociale elite een gouden tijd worden, ook al had niet ieder van hen meer de mogelijkheid om zich in een Parlement te laten zien. Hun macht was meestal gebaseerd op grondbezit. De "lawyers" stegen in de achttiende eeuw sterk in aanzien. Ze kochten meestal land op en werden een andere elite-groep. In levensstijl weken ze meestal niet erg meer af van de oude "landed classes".

De vernieuwingsbeweging die vóór de Unie het duidelijkst werd geëtaleerd in de zittingen van het Parlement, kreeg na 1707 vooral gestalte op de landgoederen van de Schotse elite. Engelse voorbeelden van improvement, zoals de enclosurebeweging, werden overgenomen. Ook kwamen er naar Engels voorbeeld aangelegde "planned villages". Tenslotte werd in 1724 "The Honourable Society of Improvers in the Knowledge of Agriculture in Scotland" opgericht, een vereniging die zich ten doel stelde informatie over agrarische verbeteringen door te geven aan alle leden. De ledenlijst laat

zien dat vooral de landed classes — van peers tot kleine lairds — zich met deze idealen konden verenigen.¹⁷

Niet alleen op het gebied van de landbouw zag men vernieuwing. De Town Council van Edinburgh toonde ook vernieuwingsdrift, wat o.a. voor de universiteit, die onder haar gezag stond, consequenties had. Binnen de universiteit had zich in 1708 een ingrijpende verandering voltrokken. William Carstares, de presbyteriaanse raadgever van Willem III, verloor na diens dood in 1702, zijn grote invloed aan het Hof en keerde naar Schotland terug. Daar controleerde hij de Kirk en bestuurdde hij de Universiteit van Edinburgh. Tot dan toe was de Universiteit georganiseerd volgens het "regent"-systeem. Iedere jongen, die de universiteit betrad (meestal op dertienjarige leeftijd) werd gedurende vier jaar door dezelfde "regent" in alle vakken — voornamelijk onderdelen van de filosofie — onderwezen. Carstares wilde een moderne universiteit, die moest worden ingericht volgens het model, dat in Leiden gold. Voor elk vak kwam er voortaan een afzonderlijke hoogleraar. Natuurlijk moeten de onmiddellijke effecten op het peil van het onderwijs niet worden overschat. De voormalige regenten bleven gewoon zitten, maar ze dienden zich vanaf dit moment te specialiseren. De Town Council steunde dit plan van Carstares en gaf als reden op dat zo'n regeling nu eenmaal ook bij de beroemde buitenlandse universiteiten werd toegepast. In de loop van de achttiende eeuw breidde men zo nu en dan het aantal leerstoelen uit, indien tenminste het geld het toeliet. Telkens kwam er als argumentatie, dat men studenten wilde aantrekken om geld in Edinburgh te laten besteden. Bij het instellen van de History Chair liet de Town Council weten:

"Considering the advantages that arise to the nation from the encouragement of learning by the establishing of such professions in our College as enable our youth to study with equal advantages at home as they do abroad . . . considering that a profession of Universal History is extremely necessary . . . this profession being very much esteemed and the most attended of any one profession at all the Universities abroad, and yet nowhere set up in any of our Colleges in Scotland . . . and considering that although the town's revenue cannot afford the continuance of this allowance after the first of 1723 at which time the petty port customs are declared by an Act to cease and determine, they agree that a Professor of Universal History be established in the College of this city, and . . . (that the professor) have a salary of fifty pounds Sterling per annum commencing Martinmas next (1719) and to continue till the 1st of July 1723 years and no longer".¹⁸

In 1726 slaagde de Town Council met MacLaurin, één van de favoriete leerlingen van Newton. Hij werd weggekocht uit Aberdeen tot grote tevredenheid van de Town Council: "It was impossible for us to hope for any opportunity of doing a thing more honourable and advantageous for the city that could contribute more to the reputation of the university and advance the interest of learning in this country, than the giving Mr. MacLaurin suitable encouragement to settle among us".¹⁹

De Universiteit van Edinburgh werd dus aangepast aan

de behoeften van de moderne tijd. Daarnaast werd er ook via zeer ingewikkelde onderhandelingen met een aantal instanties, die allemaal iets te maken hadden met de opleidingen tot arts, een Medical School binnen de Universiteit gehaald, die een duplicaat was van de Leidse instelling van Boerhaave. Vooral John Monro heeft zich hiervoor erg ingespannen als lid van de Town Council. Hij streefde er met succes naar, dat zijn zoon Alexander Monro I, Boerhaave in Edinburgh naar de kroon kon steken. Deze Alexander Monro en Colin MacLaurin stichtten in 1737 de Philosophical Society, die een navolger van de Royal Society genoemd mag worden. Het merendeel van de bijdragen voor de Society was gewijd aan problemen op het gebied van de "natural philosophy".²⁰

Monro werd gesteund door de man die, wat Edinburgh betreft, de verpersoonlijking was van de "improving spirit", George Drummond. Hij beheerste tussen 1725 en 1766 de Town Council. Zes maal bekleedde hij het formeel hoogste ambt van Lord Provost en in die hoedanigheid was hij o.a. de drijvende kracht achter de Royal Infirmary. Hij stond ook achter de "Proposals for carrying on certain public works in the city of Edinburgh" van 1752. In dit pamflet werd een oproep gedaan om de stad uit te breiden. Sommige thema's in dit document zullen nu wel bekend in de oren klinken, maar er worden ook nieuwe terreinen van "improvement" aangegeven, zoals "politeness" en "refinement":

"Among the several causes to which the prosperity of a nation may be ascribed, the situation, conveniency, and beauty of its capital, are surely not the least considerable. A capital where these circumstances happen fortunately to concur, should naturally become the centre of trade and commerce, of learning and the arts, of politeness, and of refinement of every thing. No sooner will the advantages which these necessarily produce, be felt and experienced in the chief city, than they will diffuse themselves through the nation, and universally promote the same spirit of industry and improvement. Of this general assertion the city of London affords the most striking example. Upon the most superficial view, we cannot fail to remark its healthful, unconfined situation . . . To illustrate this further, we need only contrast the delightful prospect which London affords, with that of any other city, which is destitute of all, or even of any considerable of these advantages. Sorry we are, that no one occurs to us more opposite to this purpose, than Edinburgh, the metropolis of Scotland when a separate kingdom, and still the chief city of North Britain".²¹

Vervolgens deed de schrijver een beroep op de inwoners van Edinburgh om — nu de situatie er gunstig voor was — de stad te vergroten en te verfraaien. De "improvement"-gedachten bleken nog steeds springlevend. De schrijver zelf wees zijn lezers er trouwens op, dat er in het verleden wel meer verbeteringsinitiatieven waren geweest, maar dat het nu om verbetering in andere omstandigheden ging. Was bij eerdere "improvers" altijd de overtuiging aanwezig geweest dat de economische groei zou komen, als ze hun best zouden doen, de auteur van 1752 kon erop wijzen, dat het de laatste jaren ook echt gebeurd was. Vroeger waren de economische verwachtingen altijd hoog gespannen, maar even zo

vaak door de realiteit beschaamd.

Concluderend kunnen we stellen dat onder de elite binnen de Schotse samenleving, de landed classes enerzijds en de Town Council van Edinburgh anderzijds een verbeteringsideologie leefde. Deze ideologie was overgenomen van de "improvers" in de laatste Schotse Parlementen en was telkens aangepast aan de veranderende omstandigheden. De elite waardeerde ook de bijdrage van de intelligentsia aan de universiteit, vooral vanwege haar aandeel in de economische verbetering van Schotland. De leerkrachten van de universiteit werd erop gewezen dat de landed classes ook praktische antwoorden op problemen in de landbouw verwachtten van de wetenschappers.²² De Schotse wetenschappers profiteerden van de mogelijkheden die hun werden geboden. Ze slaagden erin de verbinding met de wetenschap in Europa tot stand te brengen.

III. Letteren en wijsbegeerte in de eerste helft van de achttiende eeuw.

In 1724 beschreef Charles Mackie, de professor in de "Universal History" ten behoeve van zijn oude hoogleeraar te Leiden, Pieter Burman, de stand van de schone letteren in Schotland. Volgens Mackie was het met de literatuur droevig gesteld. Er was wel belangstelling voor de "mathesis" en de "philosophia naturalis", maar de litterae kwamen er bekaaid af. Tot overmaat van ramp dreigde nu ook het latijn als spreektaal in de colleges te verdwijnen.²³ Mackie heeft er nog lang geprobeerd het gesignaleerde verval te keren. In de beschrijving van zijn colleges in de Scots Magazine van 1741 liet hij ook het volgende opnemen: "To render the Latin tongue familiar to the young Gentlemen who attend his lecture, he uses only that language in both his colleges".²⁴ Mackie's opvatting over de inhoud van de litterae paste in de humanistische stroming die hij in de Nederlanden had leren kennen. Burman's uitgaven van latijnse schrijvers waren succesvol. In Schotland werd trouwens op dit gebied wel degelijk wat gepresteerd. De Jacobiet Thomas Ruddiman gaf o.a. de volledige werken van de Schotse neolatinist George Buchanan uit. Deze uitgave wekte de toorn op van een aantal pro-Union intellectuelen, van wie Charles Mackie er één was. In de door Ruddiman toegevoegde inleiding en noten werd de Whig-held Buchanan voortdurend bestreden. Koningin Mary werd van alle smetten vrij verklaard, waardoor Buchanan voor leugenaar werd uitgemaakt. De groep, waar Mackie deel van uitmaakte, was van plan een nieuwe editie van de "Rerum Scotticarum Historia" uit te brengen, waarmee Buchanan's eer zou worden hersteld. Die uitgave is er nooit gekomen, maar er is wel een slepende polemiek gevoerd tussen Ruddiman en zijn tegenstanders.²⁵

Naast deze humanistische belangstelling was er interesse in de contemporaine Engelse literatuur. De Tatlers en Spectators vonden onmiddellijk na verschijnen grif aftrek. Ook kwamen er Schotse navolgers. Deze ge-

schriften verschaften in Engeland een criterium voor beschaafd gedrag. Men was er op zoek naar een gematigd midden tussen fanatieke geloofsijver enerzijds en een verondersteld atheïsme anderzijds. De nadruk kwam te liggen op de gematigdheid en op het genieten van de kleine aangenaamheden van het leven. Waarschijnlijk was de belangstelling in Schotland primair terug te voeren op de bereidheid om Engelse voorbeelden te volgen. Het succes ervan berust waarschijnlijk ook op een soortgelijke afkeer in Schotse lezerskringen van de zeventiende-eeuwse godsdienstijver. Er is een anecdotie die dit mogelijk illustreert. Alexander Abercrombie of Tullibody die sterk onder de invloed van de oude Covenanter-traditie stond, verzette zich tot aan zijn dood (1754) tegen de Spectator. Dat blaadje moest volgens hem niet aan jonge mensen worden gegeven. "Addison's Saturday's papers were, he said, the worst of the whole, being some religious essays".²⁶ Ondanks de bezwaren van Abercrombie zou de Spectator een tekst worden, die men tot het geestelijk eigendom rekende van alle ontwikkelde Schotten in de achttiende eeuw.

Onder de dominees van de presbyteriaanse Kirk ging de eenheid in het begin van de eeuw verloren. De Schotse kerkhistoricus Stuart Mechie onderscheidt in het Schotse Calvinisme van de eerste helft van de achttiende eeuw vier stromingen. Allereerst is er een scholastiek Calvinisme, waarin de tekst van de Westminster Confession centraal stond en de predestinatie het belangrijkste thema was. Daarnaast zijn er evangelische Calvinisten, die vooral de emoties van de zich zondig wetende mens aanspraken. De derde groep is voor de geschiedenis van de Verlichting in Schotland belangrijker. Mechie noemt ze de "Moderates" en karakteriseert ze als "liberal" en "apologetical".²⁷ Hun standpunt werd goed verwoord door Robert Wallace, die na het verschijnen van het deïstische werk, "Christianity as Old as the Creation" als volgt reageerde: "for the great controversy at present is not about the rites and ceremonies, or the constitution and model of a Church, but the debates of our times are about the foundation of Christianity; and a question is made, whether the Christian Church ought to have a being".²⁸ In deze situatie was volgens Wallace het gepaste gebruik van het menselijke verstand nodig. Toch was ook Openbaring nodig: "But I need not mention particular Doctrines; in short, the whole method of God's dealing with creatures that are guilty, must be a matter of pure Revelation, since we have not sufficient Data for explaining it without a positive declaration of the will of God". Hij besloot zijn preek met de wens: "May God preserve us in this island from a deluge of scepticism and deism on the one hand; and implicit Faith and blind Obedience on the other".²⁹ De Moderates wilden een verzoening tot stand brengen tussen de ratio en de openbaring. De openbaring kon geen zaken bevatten die tegen de ratio ingingen. In God's openbaring werd echter meer kennis aangeboden dan de ratio op eigen gelegenheid kon

vergaren. Omdat ze zich in het midden opstelden waren de Moderates bij de orthodoxere calvinistische groeperingen verdacht. De meesten van hen zijn ook wel een keer gedurende hun carrière als dominee aangeklaagd wegens gebrek aan rechtzinnigheid. Ze werden door de tegenstanders vaak aangeduid als "legal" preachers. Ze brachten vooral moraal in hun preken ter sprake, terwijl men gewend was aan thema's als zondigheid, genade etc.

Als vierde groep onderscheidt Mechie de aanhangers van professor John Simson uit Glasgow. Simson werd in twee processen beschuldigd van ketterij. Waarschijnlijk was hij een aanhanger van de Engelse rationalist Samuel Clarke en niet helemaal vrij van deïstische smetten. In 1729 werd hij geschorst als hoogleraar met behoud van salaris.³⁰

De filosofische discussie van de eigen tijd werd op de voet gevolgd door een groep studenten en professoren, die in 1717 een club hadden opgericht, waar nieuwe Engelse literatuur zou worden besproken. De naam van de herbergier bij wie men samenkwam werd gebruikt om de club te benoemen. Van deze Rankenian Club waren een aantal Moderates, die leerlingen waren van William Hamilton, van 1709 tot 1732 de Edinburghse hoogleraar in de godgeleerdheid, lid, evenals de professoren MacLaurin, Mackie en Stevenson. Later gaf men hoog op van de betekenis die deze club zou hebben gehad voor het stimuleren van "philosophical reasonings" in Schotland. Er zou zelfs een correspondentie zijn geweest tussen de club en bisschop Berkeley, die de laatste ertoe had gebracht, te beweren, dat nergens zijn ideeën zo goed werden begrepen als in het Edinburghse gezelschap.³¹ Onderzoek van het gepubliceerde werk van een aantal leden heeft opgeleverd, dat de invloed van Berkeley duidelijk aantoonbaar is. Niet alleen Berkeley, maar ook Locke, de Engelse rationalisten en Hutcheson zijn door deze groep gelezen en besproken. Tenslotte is Newton gebruikt bij de ontwikkeling van wat het specialisme zou worden van de achttiende eeuw, de moral philosophy.³²

Toen Francis Hutcheson in 1730 werd benoemd tot professor in de Moral Philosophy was hij al bekend in de Engelse republiek van de letteren. Hij had gestudeerd in Glasgow. Van 1721 tot 1730 was hij leraar op een presbyteriaanse academie in Dublin. Daar kwam hij in aanraking met een groep rond Robert Molesworth en onderging er vermoedelijk de invloed van de Earl of Shaftesbury. Hij nam in twee boeken van 1725 en 1728 stelling tegen de Engelse rationalisten, die van mening waren dat de mens via de rede in staat was een onderscheid te maken tussen goed en kwaad. In plaats van de rede verdedigde Hutcheson het bestaan van een "moral sense", een zintuig dat de mens zou bezitten om goed van kwaad te onderscheiden. "Benevolence" was een natuurlijke deugd van de mens en de "moral sense" bepaalde bij elke daad of deze wel of niet uitging van die deugd. Daarnaast poneerde Hutcheson, dat de moral sense ook uit de gevolgen van een daad het goede of

het kwade kon aflezen. Hiermee introduceerde Hutcheson het begrip utiliteit in de moraalfilosofie. Wat bijdroeg tot het heil van de samenleving was goed, wat ertegen inging was kwaad. De stoïsche invloed op Hutcheson is duidelijk. Hij ging daarom ook met Mandeville in discussie, toen deze Shaftesbury verweet een onrealistisch beeld van de mens te hebben geschapen. Tegenover de harmonieleer van de Stoa en van de neo-stoïci stelde Mandeville de mens als een egocentrisch wezen voor, die door zijn ondeugden wel behaaglijke materiële omstandigheden creëerde.

De Moral Philosophy bestond in het toenmalige Schotland uit vier gedeelten: natural religion, morals, jurisprudence en government. In zijn colleges introduceerde Hutcheson de "experimental method in morals". Duncan Forbes heeft er met recht voor gewaarschuwd deze poging van Hutcheson als een moment van vroegtijdige secularisatie te zien:

"Modern natural law had always been non-denominational, independent of any form of specifically or exclusively Christian theology — this was one of its vital functions — and this for contemporary orthodoxies was equivalent to non-theological, no doubt . . . Natural law was derived empirically from the nature of things, but, as Cumberland said, the nature of things does not only signify this lower world, but also its creator and supreme governor . . . Natural theology was the indispensable ground of natural law; and these systems of natural law are independent of theology only in so far as that is presupposed, and proof, including experimental proof of the existence and attributes of God, taken for granted".³²

Naast deze vertegenwoordiger van de Christelijke Verlichting kende Schotland echter ook een vertegenwoordiger van de radicale variant. David Hume, die in het boek van Peter Gay eigenlijk het hoogtepunt vormt van de hele Verlichting, was in de Schotse kontekst een tegenbeweging, die wat Schotland aangaat, heel weinig aansluiting vond in zijn poging een *seculiere* "Science of Man" te ontwerpen die de basis zou moeten vormen voor alle kennis.

Hume werd in 1711 geboren en bezocht de Universiteit van Edinburgh in de twintiger jaren. Daar besloot hij een meesterwerk te schrijven. Toen Hume achtentwintig jaar was, verscheen het in Londen onder de titel: "Treatise of human Nature". Hume verzette zich tegen de metafysische fundering van onze kennis. De basis moet gezocht worden in de menselijke natuur zelf, zonder enige verwijzing naar een religieuze hypothese. De werkwijze zou die van Newton moeten zijn, maar zou ook verschillen van die van Newton. Newton liet de First Cause — in strijd met de uitgangspunten — ongemoeid. Hume's beeld van de menselijke vermogens is niet erg opwekkend. Mensen konden nooit tot een werkelijk begrip van de ons omringende werkelijkheid komen, omdat niet aangenomen mocht worden, dat de structuur van onze geest parallel zou lopen met de ordening in de natuur. Ook over het beeld dat de mens zich van zijn eigen identiteit vormde, kon Hume slechts in zwarte termen rapporteren. Tenslotte werd de causa-

liteit gereduceerd tot een gevolg van associatie van ideeën. Ideeën, die telkens opnieuw in tijd opéénvolgen, worden door mensen oorzakelijk verbonden geacht: zekerheid hieromtrent was niet te verwerven. Wat bleef er over voor het arme mensengeslacht? De enige mogelijkheid die nog restte, was het steeds verbeteren van kennis op basis van nieuwe waarnemingen. Daarbij dacht Hume niet aan definitieve kennis, maar aan steeds voorlopige kennis die telkens opnieuw kon worden verbeterd op grond van nieuwe ervaringen. Hume heeft zelf een zeer uitvoerige demonstratie van zijn programma gegeven in zijn politieke, economische en sociologische essays en in zijn "History of England". Hume was als empirist graag gezien, als kentheoretisch scepticus echter niet gewenst. Zijn poging om het menselijk gedrag slechts met seculiere maten te meten, vormde een uitdaging voor de Schotse intelligentsia. Zij kon de kentheoretische basis in het algemeen niet aanvaarden, maar participeerde graag in het bestuderen van de vraagstukken die hij aan de orde stelde. De Schotse intelligentsia beschikte nu over twee mogelijke oriëntatiepunten: Hutcheson en Hume. Hume zelf heeft het verschil tussen beide goed tot uiting gebracht in een brief van 17 september 1739:

"I cannot agree to your sense of *natural*. It is founded on final causes; which is a consideration, that appears to me pretty uncertain and unphilosophical. For pray, what is the end of man? Is he created for happiness or for virtue? For this life or for the next? For himself or for his Maker? Your definition of natural depends upon solving these questions, which are endless, and quite wide of my purpose. I have never called justice unnatural, but only artificial!"³³

IV. Het Athene van het Noorden

Een nieuwe generatie intellectuelen (geboren rond 1720) studeerde in de dertiger jaren. De beoefening van wetenschappen als medicijnen en natural philosophy had zich een vaste plaats verworven in de samenleving. De pogingen om de menselijke problemen vooral in quasi seculiere kontekst te benaderen, werden ook met succes bekroond. Er ontstond grote belangstelling voor moderne Engelse en Franse literatuur. John Stevenson, die in deze periode hoogleraar in de logica was, nam voor dit vak Locke als uitgangspunt. Ook besteedde hij in zijn colleges veel aandacht aan de klassieke en moderne literatuur. Volgens een aantal van zijn leerlingen slaagde hij er uitstekend in zijn eigen enthousiasme over te brengen op zijn gehoor.³⁴

Ook de eerder genoemde Charles Mackie had zijn studenten al gewezen op de stand van de literatuur, maar van de invloed van zijn lessen ontbreekt tot nu toe ieder spoor. De belangstelling voor de literatuur bleef niet beperkt tot de universiteit. Henry Home, de latere Lord Kames, was één van de belangrijkste "improvers" in Schotland. Hij weerde zich op agrarisch, juridisch en op filosofisch terrein. Hij zorgde ervoor dat de jonge Adam Smith aan het einde van de veertiger jaren als privé-docent openbare lessen kon geven in "Rethorics

and Belles Lettres". Toen Smith in 1751 in Glasgow tot hoogleraar werd benoemd, viel deze cursus een korte tijd weg. Er werden echter steeds opvolgers gevonden. De laatste privé-docent, Hugh Blair, slaagde erin zijn cursus binnen de universiteit te brengen. Door de patronage van Lord Bute werd hij in 1761 Regius Professor aan de Universiteit van Edinburgh. Literatuur was een rage, Schotland moest "refined" worden.

Bij de jongeren leefde sterk het ideaal van de "refinement". Het gedrag van mensen moest zo veranderen, dat het getuigde van werkelijke beschaving. De sfeer was veranderd. Men had weinig behoefte meer aan diepgaande metafysische kwesties. Het tijdvak van de zware debatten, waarin geen plaats was voor een compromis, was afgesloten.

Sociabiliteit was belangrijker dan het krijgen van het eigen gelijk. De "belles lettres" vormde een middel om zich een plaats te geven in de moderne wereld. God bestond natuurlijk, zonder twijfel, maar de vormen van een oud geloof werden afgelegd. De dominee bleef een moreel voorbeeld, maar er was een nieuw moreel ideaal. De "infidel" David Hume begreep dat mensen als William Robertson, één van de leiders van de jongeren, in laatste instantie God altijd weer een rol zouden laten spelen. In het werk van Robertson, dat van een bedrieglijke moderniteit is, treedt God inderdaad nog af en toe op, maar niet meer via "particular providences", het tijdelijk buiten werking stellen van de natuurwetten. God is geworden tot de regelaar van verre, die de moral causes zo rangschikt, dat gebeurt, wat moet gebeuren. Als Robertson de Reformatie beschrijft, komt hij tot de volgende bespiegeling:

"To overturn a system of religious belief, founded on ancient and deep-rooted prejudices, supported by power, and defended with no less art than industry; to establish in room doctrines of the most contrary genius and tendency; and to accomplish all this, not by external violence or the force of arms, are operations which historians, the least prone to credulity and superstition, ascribe to that Divine Providence which, with infinite ease, can bring about events which to human sagacity appear impossible. The interposition of Heaven in favour of the Christian religion at its first publication, was manifested by miracles and prophecies wrought and uttered in confirmation of it. Though none of the reformers possessed, or pretended to possess, these supernatural gifts, yet that wonderful preparation of circumstances which disposed the minds of men for receiving their doctrines, that singular combination of causes which secured their success, and enabled men destitute of power and of policy to triumph over those who employed against them extraordinary efforts of both, may be considered as no slight proof, that the same hand which planted the Christian religion, protected the reformed faith and reared it from beginnings extremely feeble, to an amazing degree of vigour and maturity!"³⁵

Robertson beseftte ook duidelijk dat hij in een moderne tijd leefde en daardoor werd voor hem het verleden meer anders dan eender. Deze ervaring maakte hem tot geschiedschrijver van belang. De afstand komt b.v. duidelijk tot uiting wanneer hij van Luthers geschriften zegt, dat ze het kenmerk van onbeschaafde tijden in zich dragen. In de Edinburgh Review (slechts twee afle-

veringen verschenen in 1755-6 dus niet te verwarren met de negentiende-eeuwse naamgenoot) die een manifest was van de jongere generatie, liet men niet na de werken van de oudere generatie, Calvinisten en van hen die zich ermee verwant voelden te ridiculiseren. Van een nieuw werk over "controversies concerning grace and predestination" wordt gezegd: "Controversies which have been agitated so long, that it is not easy to advance any thing new on the subject; and agitated with so little benefit to mankind, that their revival is not to be desired". In een recensie van een prekenbundel van Ebenezer Erskine, één van de leiders van de afscheiding van de Schotse Kerk in 1733, wordt samengevat wat men van een prediker mag verwachten (en dus tevergeefs bij Erskine zal zoeken): "To promote that reformation of manners".³⁶ Of zoals Robertson het uitdrukte: "Genuine Christianity is distinguished above all other religions by the mildness of its spirit: The enemy of every practice which hardens the character humane . . . It not only sanctifies our souls, but refines our manners, and while it gives the promises of the next life, it improves and adorns the present".³⁷ Christendom van Robertsons snit is de motor van een civilisatieproces. De metafysica hoefde er wat hem betrof, niet echt meer aan te pas te komen.

Hutcheson is hun geestelijke leidsman geweest. Diens posthuum gepubliceerde werk: "A System of Moral Philosophy, in three books", (1755) werd lovend besproken in de *Edinburgh Review*. Zijn invloed wordt mede aangetoond door een schitterende parodie uit het jaar 1753, getiteld: "Ecclesiastical Characteristics". John Witherspoon, de latere President van Princeton en ondertekenaar van de Amerikaanse Declaration of Independence, de auteur van het werkje kende zijn slachtoffers goed. Hij had met Robertson c.s. gestudeerd.³⁸ Waarschijnlijk wilde hij met zijn satire zowel de oudere Moderates als ook de pas gevormde Moderate Party treffen. De leiders van de Moderate Party, van wie Robertson de belangrijkste was, kwamen in geesteshouding overeen met de oudere Moderates, hoewel de relativering van de centrale dogma's van het Calvinisme nog wat verder ging. Ze verschilden echter op het punt van de kerkpolitiek. De Moderate Party is vóór toepassing van het patronage-systeem, waarin de eigenaars van de patronagerechten dominees mochten presenteren aan de gemeenten. De houders van die rechten waren de Kroon enerzijds en de landed classes anderzijds. Op vele plaatsen in de satire komt Hutcheson's verderfelijke invloed aan de orde. Witherspoon gebruikte een aantal maximen om het gedrag van de moderates te typeren. Maxime IV luidde:

"It is not only unnecessary for a moderate man to have much learning, but he ought to be filled with a contempt of all kinds of learning but one: which is, to understand Leibnitz's scheme well; the chief parts of which are so beautifully painted, and so harmoniously sung by Lord Shaftesbury, and which has been so well licked into form and method by the late immortal Mr. H——n." [Vervolgens gaf Witherspoon een beperkte literatuurlijst op.] . . . I shall now subjoin a short catalogue of the

most necessary and useful books, the thorough understanding of which will make a truly learned moderate man: Leibnitz's Theodicee, and his Letters, Shaftesbury's Characteristics, Collins's Enquiry into Human Liberty, all Mr. H——n's pieces, Christianity as Old as the Creation, D——n's Best Scheme, and N——n's Essays".³⁹

De harmonie was normatief geworden voor de menselijke moraal. God had die norm via de natuur aan de mens kenbaar gemaakt. In deze theorie passen de centrale thema's van het zeventiende-eeuwse Calvinisme niet meer. Door de veranderde visie op de prioriteiten was de Schotse dominee van de Hutchesoniaanse snit ook sociabel. Hij kon nu omgaan met de landed class van Schotland, wat Hutcheson zelf trouwens een gewenste situatie vond.⁴⁰

Alle "beschavers" — Christen Verlichters en de "infi-dels" — troffen elkaar in de Select Society, die door de schilder Allan Ramsay, David Hume en Adam Smith was opgericht op 22 mei 1754. De bedoeling was een eenvoudige intellectuelenclub te stichten om "the pursuit of philosophical inquiry, and the improvement of the members in the art of speaking" te stimuleren. Daarbij werd vastgesteld niet over geopenbaarde godsdienst te spreken noch over jacobitisme. In eerste instantie wilde men het aantal leden beperken tot vijftig.⁴¹ Al snel bleek dat onmogelijk. Een jaar na de oprichting schreef Hume aan Ramsay: "It has grown to be a national concern. Young and old, noble and ignorable, witty and dull, laity and clergy, all the world are ambitious of a place amongst us . . . In short, the House of Commons was less the object of general curiosity at London than the Select Society at Edinburgh. The Robinhood, the Devil, and all other speaking societies, are ignoble in comparison. Such felicity has attended the seed you planted".⁴²

Hume zag de club nog steeds als een debating-club. Hij meldde in dezelfde brief echter dat er een nieuwe society was opgericht vanuit hun club nl. de Edinburgh Society for Encouraging Arts, Sciences, Manufactures & Agriculture in Scotland. De Select Society omvatte zowel de litterati als een aanzienlijke groep jonge mannen die de toekomstige sociale elite van Schotland zouden gaan vormen. Daarnaast waren er ook een aantal oudere "improvers" zoals Monro en Kames. Met de nieuwe Edinburgh Society traden de oprichters in de voetsporen van de agrarische improvers (hun Society had 1745 niet overleefd), maar konden profiteren van de nu eindelijk ingetreden economische groei. Door de koppeling tot stand te brengen met de Arts en de Sciences werden de oude economische verbeteringsgedachten verbonden met de nieuwere van "refinement". Het is m.i. niet nodig om — zoals N.T. Phillipson doet⁴³ — te wijzen op de tegenstelling tussen het voluntaristische element in het verbeteringsstreven van de groep en het deterministische karakter van de theorieën van Hume en Smith. De "improvers" hadden die theorieën niet nodig. Ze konden immers aansluiten bij een bestaand, veel minder theoretisch verbeteringsplan én bij de opti-

mistische "refinement"-ideeën van de aanhangers van Hutcheson. (Bovendien lijkt mij dat noch Smith noch Hume in principe tegen pogingen tot improvement waren).

De Christen-Verlichters hebben het juist vanwege hun relatie met de "infidels" als David Hume nog erg moeilijk gehad in de vijftiger jaren.⁴⁴ Meestal slaagden ze erin de conflicten met een sisser te laten aflopen. De Moderate Party ging slechts één keer echt onderuit. John Home, de dominee van Athelstaneford liet in Edinburgh zijn drama "Douglas" opvoeren. Tot overmaat van ramp bezochten een aantal collega's de voorstelling en ging het verhaal dat een aantal dominees – de kern van de Moderate Party – samen met David Hume aan de repetities hadden meegedaan. De "godly" hadden deze keer succes. Home moest er voor zijn ambt verlaten en de dominees die op de voorstelling waren gesignaleerd werden gestraft. In de discussies rond de toneelaffaire werd het de orthodoxen duidelijk dat er een schandalige samenzwering tegen de Christenheid werd gesmeed tussen erkende atheïsten enerzijds en slappe modernisten anderzijds. Vele pamfletten van deze inhoud werd verspreid. De Christen-Verlichters overleefden de strijd echter, niet in het minst omdat ze zich in de steun van de agent van de Duke of Argyle, de toenmalige "manager" van Schotland, n.l. Lord Milton konden verheugen.⁴⁵ Argyle en Milton stonden een politiek van "moderation" in de Kerk voor, wat ertoe leidde, dat hij zich voor de moderne christenen inzette.

De dominees van de Moderate Party hadden een visie op de Kerk die hen juist door de "manager" van Schotland in dank werd afgenomen. De kerkvisie was sterk voluntaristisch: De Kerk was een "society", waar men lid van wilde zijn of niet. Men diende de regels van de society te aanvaarden, want zonder regels was een geordende "society" onmogelijk. Wie zich er niet bij neer kon leggen, moest de staatskerk maar verlaten. Deze opvatting is verklaarbaar vanuit de achttiende-eeuwse situatie. Rust in de staat veronderstelde rust in de Kerk. Robertson en de zijnen betoegelden de potentiële onrust binnen de presbyteriaanse Kerk en leverden zo op hun terrein een bijdrage tot de stabiliteit van het achttiende-eeuwse Groot-Brittannië.⁴⁶

De stabiliteit op kentheoretisch terrein zou tenslotte ook nog worden hersteld. Reid, Oswald en Beattie slaagden erin, een succesvol antwoord te formuleren op de uitdaging die Hume's Treatise of Human Nature, vormde. Het vertrouwen in God en in de door God gegeven mogelijkheden om de wereld te leren kennen, werd geleverd in de common sense-theorie. Waar een christenverlichte variant voorkwam in de wereld, daar reageerde men vol vreugde op deze theorie. Zo werd het gevaar-Hume geneutraliseerd. Voor diens Hutchesoniaanse vrienden in Edinburgh was het niet nodig geweest, omdat zij geleerd hadden die éne onaangename kant van de man te negeren.

De invloed van de Christelijke Verlichters op de Schot-

se samenleving sla ik hoger aan dan die van de Hume. Hume's sprong naar een wereld, waarin de mens alleen zichzelf tegenkomt, reikte voor de meeste van zijn tijdgenoten – en niet voor hen alleen – te ver. Niet voor niets staat Hume in de catalogus van het Brits Museum onder de kop: David Hume, historian. De filosoof is pas in de twintigste eeuw herontdekt. Niet toevallig lijkt me.

Elk land kreeg in de achttiende eeuw de Verlichtingsvariant die het verdiende. Schotland had er twee, een rijk land dus.

Noten

1. Collections of the Massachusetts Historical Society, 6th series, IV (1891) p. 552.
2. Scots Magazine XXVI (1764) p. 465
3. D. Stewart, Dissertation: exhibiting the progress of metaphysical, ethical and political philosophy since the revival of letters in Europe in D. Stewart. Collected Work, ed. by W. Hamilton. 11 vls. Edinburgh, 1854-1860. Vol I. Th. Buckle, On Scotland and the Scotch Intellect, ed. by H.J. Hanham. Chicago, 1970.
4. H.R. Trevor-Roper, The Scottish Enlightenment, in: V.S. CVIII (1967) p. 1637.
5. H.M. Beliën, Scotland of North-Britain. De discussie over de plaats van de Schotse Verlichting, in: Theoretische Geschiedenis 6 (1979) n. 1 (Uitgave van het Instituut voor Theoretische Geschiedenis te Amsterdam); verscheen in april 1979. In dit artikel worden de volgende werken over de Schotse Verlichting besproken:
A.C. Chitnis, The Scottish Enlightenment. A Social History, London, 1976.
J. Clive, The Social Background of the Scottish Renaissance, in: Scotland in the Age of Improvement. Essays in Scottish History in the Eighteenth Century, ed. by N.T. Philipson and R. Mitchinson, Edinburgh, 1970, pp. 225-244.
J. Clive, B. Bailyn, England's Cultural Provinces: Scotland and America, in: William and Mary Quarterly, 3d. Series, XI (1954) pp. 200-213.
The Origins of the Scottish Enlightenment, 1707-1776, Ed. by J. Rendal, London-Basingstoke, 1978.
N.T. Phillipson, Culture and Society in the 18th Century Province: The Case of Edinburgh and the Scottish Enlightenment in: The University in Society in the 18th Century, ed. by P. Fritz and D. Williams, Toronto, 1973, pp. 125-147.
H. Trevor-Roper, The Scottish Enlightenment. in: Studies on Voltaire and the Eighteenth Century. CVIII (1967) pp. 1635-58.
6. Edinburgh Review I (1755) pp. I-II
7. F. Bacon. The Advancement of Learning, Ed. with an Intro by G.W. Kitchin, London, 1965, p. 5.
8. Id. p. 8
9. Ch. Webster, The Great Instaurations. Science, Medicine and Reform 1626-1660. New York, 1976. Een beknopte versie van Miller's opvatting is te vinden in: The Puritans, A sourcebook of their writings, ed. by P. Miller and T.H. Johnson. 2 vls. New York, 1963, I. pp. 1-79.
10. "Although the light of nature, and the works of creation and providence of God, do so far manifest the goodness, wisdom, and power of God, as to leave men inexcusable; yet they are not sufficient to give that knowledge of God, and of his will, which is necessary unto salvation." Westminster Confession of Faith. Ch. I. of the Holy Scripture.
11. H.W. Meikle, Some Aspects of Later Seventeenth Century Scotland, Glasgow, 1947.
12. T. Maxwell, William III and the Scots Presbyterians, in: Records of the Scottish Church History Society XV (1963-65) pp. 117-140 en 169-191.
13. T. Maxwell, The Church Union Attempt at the General Assembly of 1692, in: Reformation and Revolution. Essays presented to H. Watt, ed. by D. Shaw Edinburgh, 1967, pp. 237-257.

14. N.T. Phillipson, *Culture and Society* . . . pp. 412-3.
15. Zie C. Wilson, *England's apprenticeship, 1603-1763*. London, 1975.
16. Over de Unie zijn niet zo lang geleden twee zeer verschillende boeken gepubliceerd: W. Ferguson, *Scotland's Relations with England, a Survey to 1707*, Edinburgh, 1977.
D. Daiches, *Scotland at the Union*. London, 1977.
De gevolgen van de Unie op korte termijn komen aan de orde in *The Union of 1707. Its Impact on Scotland*, Ed. by T.I. Rae. Glasgow, 1974.
Een uitstekende bundel over Schotland na de Unie is: *Scotland in the Age of Improvement. Essays in Scottish History in the Eighteenth Century*. Ed. by N.T. Phillipson and R. Mitchison. Edinburgh, 1970.
Tenslotte dient als achtergrondliteratuur voor deze periode te worden gewezen op het vierde deel van de *Edinburgh History of Scotland: W. Ferguson, Scotland 1689 to the Present* Edinburgh, 1975².
17. T.C. Smout, *A History of the Scottish People, 1560-1830*, pp. 280-301.
18. L.W. Sharp, Charles Mackie, the First Professor of History at Edinburgh University, *Scottish Historical Review* XLI (1962) pp. 26-7.
19. J.R.R. Christie, The origins and development of the Scottish scientific community, 1680-1760. *History of Science* XII (1974) p. 127.
20. Voor alle clubs in Schotland is D.D. McElroy, *Scotland's Age of Improvement: A survey of eighteenth century literary clubs and societies*. Pullman, 1969 het uitgangspunt. Zie voor de Philosophical Society pp. 27-40.
21. A.J. Youngson, *The making of classical Edinburgh. 1745-1840*. Edinburgh, pp. 4-5.
22. Zie J.R.R. Christie, The origins and development of the Scottish scientific community, 1680-1740 in: *H. of S.* XXI (1974) pp. 122-141.
23. Er zijn drie brieven van Charles Mackie aan Pieter Burman in de U.B. van Leiden.
24. I.W. Sharp, Charles Mackie . . . *SHR* XLI (1962) p. 32.
25. Zie D. Duncan, *Thomas Ruddiman: A Study in Scottish Scholarship of the Early Eighteenth Century*. Edinburgh, 1965.
26. J. Ramsay, *Scotland and Scotsmen in the Eighteenth Century*, Ed. by A. Allardyce 2 vls. Edinburgh-London, 1888. I. p. 7.
27. Mechie baseert zich op het proefschrift H.R. Sefton, *The Early Moderates*. M.S.Ph.D. thesis. Glasgow University Library.
28. R. Wallace, *The Regard due to Divine Revelation and to Pretences to it, considered. A Sermon preached before the Provincial Synod of Dumfries at their meeting in October 1729 on I Thesis V 20, 21 with a Preface containing some remarks on a book lately published Entiteld Christianity as Old as the Creation*, London, 1732². p. III.
29. R. Wallace, *The Regard*, p. 34.
30. S. Mechie, *The Theological Climate in Early Eighteenth Century Scotland in: Reformation and Revolution. Essays presented to H. Watt*, ed. by D. Shaw. Edinburgh, 1967. pp. 267-272.
31. G.E. Davie, *Berkeley's impact on Scottish philosophers: in Philosophy* 40 (1965) pp. 222-234.
32. Zie voor de invloed van Newton op de moral philosophy vooral: D. Forbes, *Hume's Philosophical Politics*. Cambridge, 1975. pp. 3-90.
33. *British Moralists 1650-1800*, sel. and ed. by D.D. Raphael. 2 vls. Oxford, 1969. II, p. 109.
34. John Stevenson heeft niets gepubliceerd, maar toch is het mogelijk een beeld te creëren van zijn denkbeelden. Naast een zeer beknopte samenvatting van zijn *Logic colleges* is er in de Edinburgh University Library een boek, waarin Stevenson's leerlingen hun voordrachten schreven.
35. W. Robertson, *The History of the Reign of the Emperor Charles V*, 4 vls. Basil, 1788. II, 113-4.
36. *Edinburgh Review* II (1756) p. 106 en 34.
37. *Edinburgh Review* I (1755) p. 36.
38. Vgl. A. Carlyle, *Anecdotes and Characters of the Times*. Ed. with an Introd. by J. Kinsley. London, 1973, p. 16. Deze autobiografische aantekeningen van Carlyle zijn zeer geschikt om een beeld te krijgen van de Christelijke Verlichting in Schotland.
Het meest uitvoerige werk over de Moderate Party is de onuitgegeven dissertatie van I.D.L. Clark. Een gedeeltelijke publikatie ervan treft men aan in I.D.L. Clark. *From Protest to Reaction: The Moderate Regime in the Church of Scotland, 1752-1805*, in: *Scotland in the Age of Improvement. Essays in Scottish History in the Eighteenth Century*, ed. by N.T. Phillipson and R. Mitchison. Edinburgh, 1970. pp. 200-224.
39. (J. Witherspoon) *Ecclesiastical Characteristics: or, the Arcana of Church Policy* — — . . . Edinburgh, 1763³, p. 37 en 39. De laatstgenoemde is Henry Home, Lord Kames, en niet David Hume, die immers buiten de Kerk stond en niet kon worden bedreigd. Kames was lid van een kerkeraad.
40. Zie G.E. Davie, *Hume, Reid, and the Passion for Ideas*, in: *Edinburgh in the Age of Reason*, ed. by G. Bruce, Edinburgh, 1961. p. 27-8.
41. Zie voor de Select Society vooral R. Emerson, *The Social Composition of enlightened Scotland: the Select Society of Edinburgh, 1754-64*. *VS CXIV* (1973) pp. 291-329.
42. Geciteerd by D. Daiches, *Scotland and the Union*. London, 1977. p. 187.
43. Zie hiervoor het in noot 4 genoemde artikel.
44. Zie voor de strijd van de vijftiger jaren I.S. Ross, *Lord Kames and the Scotland of his Day*. Oxford, 1972, pp. 152-165.
45. Het archief van de Fletcher of Saltouns, de familie waar Lord Milton het hoofd van was, is gedeponneerd in de National Library of Scotland. In deze Saltoun Papers kan worden nagegaan, hoe Schotland bestuurd werd. Vele verzoeken om patronage komen erin voor.
46. *Annals of the General Assembly of the Church of Scotland from the final Secession in 1739 to the Origin of the Relief in 1752*. Ed. by N. Morren. Edinburgh, 1838. pp. 231-242.

J. Beetsma

Nogmaals een incident

In Kleio (17de jrg no. 10 - 1976) werd een werkvorm geïntroduceerd, waarbij een historisch probleem (het neerschieten van een U2 en het mislukken van een topkonferentie) aan de leerlingen werd voorgelegd op een enigszins ongebruikelijke wijze.

Intussen is het experimenteren met deze werkvorm

voortgezet en toegepast op een aantal andere onderwerpen.

Een van deze onderwerpen is het konflikt tijdens de eerste wereldoorlog tussen opperbevelhebber Snijders en minister van oorlog de Jonge. (zie bijlage)

De hierbij toegepaste werkvorm kan als volgt beschre-

ven worden: De stof van het onderwerp is in fragmenten overgebracht op kaarten. Deze kaarten bevatten de informatie die de leraar a.h.w. in de klas stopt. De kaarten worden als volgt gemaakt. De fragmenten worden getypt (of gestencild) en daarna uitgeknipt en op kaarten geplakt.

Het begin van de les.

Bij het begin van de les geeft de leraar de leerlingen ieder één kaart. Het verdient aanbeveling de klas op te stellen in een vierkant: de leerlingen moeten naar elkaar luisteren en dienen elkaar te kunnen zien.

Als er meer kaarten zijn dan leerlingen, krijgt een aantal leerlingen twee kaarten.

Als de kaarten uitgedeeld zijn, geeft de leraar de leerlingen eerst de gelegenheid de inhoud van de kaarten te lezen.

Er zal enige verbazing zijn dat niet ieder dezelfde kaart heeft.

Daarna begint de leraar de les: Waarover gaat het hier? Na een korte open discussie (die niet langer hoeft te duren dan een paar minuten) begint de leraar de draad op te nemen. Hij vraagt: "Welke personen komen in dit verhaal voor. De leerlingen noemen de namen die op hun kaartjes staan. Deze namen worden op het bord overgenomen en daarna wordt geturfd hoe vaak ze voorkomen.

De leraar vraagt nu verder naar een aantal data: op het bord verschijnt nu een datumlijstje.

Daarna wordt het verhaal opgebouwd. Waarmee begint het?

De leraar dient zich van te voren duidelijk te realiseren waar de dramatische hoogtepunten in het verhaal zitten. De leraar doet er goed aan als voorbereiding de kaartjes eens door elkaar te gooien om ze daarna chronologisch te ordenen. Een aantal knelpunten komen dan vanzelf boven water.

De rol van de leraar.

Hij moet zich realiseren:

welke aspecten wil ik met deze les aan de orde stellen?

hoe zal ik daar later op inspelen?

wanneer moet ik ingrijpen?

Er zijn kaartjes die de chronologie duidelijk verder brengen. In dit geval zal de docent proberen het proces te versnellen, met opmerkingen als: Nu gebeurt dus dit . . . Er zijn ook kaartjes die een toelichting geven op een voorafgaand kaartje. In dit geval zal de leraar remmend moeten optreden: "Hoe zit dit eigenlijk?"

Zo nu en dan zal hij een korte samenvatting vragen of geven van wat er tot nu toe is gebeurd.

Hij moet de dramatiek hier en daar enig aksent geven door een kleine uitweiding. Hij moet niet te veel zeggen maar juist voldoende om de spanning erin te houden.

Hij moet het onderwerp beheersen en de knooppunten kennen. Hij moet weten wat belangrijke kaarten zijn. Misschien zal hij ze aan bepaalde leerlingen geven. Het gebeurt weleens dat de zaak onnodig opgehouden wordt doordat een sleutelkaart in handen is van een leerling die zo gauw niet begrijpt waarover het gaat.

Aan het eind van de les dient hij de leerlingen te vragen: Wat is jullie nu duidelijk geworden? Waarover zou je nader geïnformeerd willen worden?

Wat zullen we nu in de volgende les aan de orde moeten stellen om de in de les aan de orde gestelde vragen nader te bekijken?

De rol van de leerling

Hij dient duidelijk te formuleren wat er op zijn kaartje staat.

- te kunnen afstappen van de letterlijke tekst om eventueel
- verduidelijkende vragen van de leraar te kunnen beantwoorden.
- zich realiseren dat van zijn bijdrage (falen) het resultaat kan afhangen.
- blijvend op te letten wil hij de draad niet kwijt raken (Dit wordt door de leerlingen wel als onderdeel van deze werkvorm genoemd: "Je moet het hele uur opletten". . .)

Wat met deze werkvorm bereikt zou kunnen worden.

De leerlingen laten zien dat je eerst gegevens moet ordenen om een samenhangend geheel te krijgen.

De leerlingen moeten een aantal oorzaken en gevolgen kunnen noemen die in dit materiaal te achterhalen zijn.

De leerlingen laten zien dat in deze kwestie verschillende stadia zijn te onderscheiden. De leerling moet deze stadia kunnen aangeven.

Dit doel is erg belangrijk voor de leraar: het geeft hem houvast op momenten waar er knelpunten liggen, waar eventueel even gepauzeerd moet worden.

De leerlingen laten zien dat er verschillende standpunten in deze kwestie zichtbaar zijn. Ze moeten deze standpunten kunnen aangeven en eventueel kunnen verdedigen.

De leerlingen laten zien dat wij achteraf een situatie anders beoordelen dan de mensen in die tijd.

De leerling laten zien dat deze kwestie belicht is vanuit het standpunt van de Jonge. De leerling moet kunnen aantonen waaruit dit blijkt.

De leerling moet de vraag onder ogen zien in hoeverre hier gehandeld werd overeenkomstig bepaalde democratische regels.

Deze opsomming van doelen die met deze les te bereiken zijn zou nog uitgebreid kunnen worden.

Het blijkt dat deze werkvorm bij een groot aantal onderwerpen kan worden toegepast.

Als voorbeelden noemen we:

Het U2 incident

De putsch van Hitler in 1923

Het uitbreken van de eerste wereldoorlog

De muerterij op de Zeven Provinciën

Het uitbreken van het konflikt in Korea 1950

De eerste drie zijn reeds verschillende malen in de klas toegepast.

De laatstgenoemde twee zijn gereed om te worden toegepast.

In het stadium van voorbereiding zijn de volgende onderwerpen:

De terugkeer van de Nederlanders in Indonesië in 1945

De opstand van Warschau

De kwestie van de zeestraten in 1915

De Cubaanse blokkade.

Na deze onthullingen bekruipt mij een eigenaardig gevoel: wat heeft dit eigenlijk voor zin? Waar ben ik eigenlijk mee bezig als ik deze onderwerpen zo aan het programmeren ben? Kan de leraar zijn eigen straatje niet vegen?

Maar er zit meer achter: ik wil meer weten over de leerling en over zijn relatie tot geschiedenis.

De strakke programmering van deze onderwerpen maakt het misschien mogelijk iets meer inzicht te krij-

gen in de reactie van de leerlingen. Er zitten een aantal konstante elementen in deze vorm die het misschien mogelijk maken meer inzicht te krijgen in de belangrijke didaktische vraag: hoe reageert een leerling op een stuk geschiedenis? Wat gaat er in de leerling om bij de konfrontatie met een stuk verleden? Wat kan een leerling wel en wat kan hij niet, en waar precies laat hij het afweten of waardoor wordt hij nu juist gegrepen?

Dit zijn vragen die ook met gegevens uit de leerpsychologie en de ontwikkelingspsychologie kunnen worden beantwoord. Maar deze antwoorden zijn vaak niet toegesneden op de didaktiek van de geschiedenis.

Een onderzoek in deze richting met behulp van deze geprogrammeerde onderwerpen zou misschien meer konkrete en toepasbare antwoorden kunnen opleveren. Uiteraard zal een dergelijk onderzoek niet in een laboratorium, noch in een studeerkamer kunnen plaats vinden. Hiervoor zijn nodig: leerlingen en leraren in de dagelijkse praktijk.

Daarom eindig ik met een verzoek.

Mocht u het plan hebben eens met deze werkvorm te experimenteren, of hebt u dit reeds gedaan dan zou ondergetekende graag hierover iets van u horen.

J.Beetsma, P.D.I. afd. gesch. Heidelberglaan 2, Utrecht.

Bijlage

Volgorde van de kaartjes

(niet voor de leerlingen)

Iedere leraar volge zijn eigen inzicht wat betreft de gewenste volgorde der kaartjes. De volgorde die hieronder aangegeven staat, is goed werkbaar gebleken.

I. C. S. W. I. O. O2 D. E. T. X. Y. Z.

L. M. N. A. F. G. H. J. K. V. P. Q. B. R.

I

Kaart I Het begin

In verband met zijn voorjaarsoffensieven op het Westelijk front had Duitsland een gemakkelijker doorvoer-
verkeer nodig en stelde ten dien aanzien eisen aan Nederland. Onzerzijds werd geantwoord, dat hiervan geen sprake kon zijn voor wat betreft legerbenodigdheden en zelfs niet van proviand. Dit leidde tot zeer ernstige spanning en in verband daarmee nodigde Cort van der Linden de opperbevelhebber uit tot een gezamenlijke bespreking met de minister van oorlog . . .

C

Cort van der Linden (de premier),
Snijders (de opperbevelhebber) en

de Jonge (de minister van oorlog) beraadslagen wat er nu moet gebeuren. Hoe staan de zaken er voor? Wat gebeurt er als Duitsland blijft eisen? Wat vindt de opperbevelhebber van de situatie?

S

Snijders is erg somber over de toestand.

We hebben niet genoeg geschut, mitrailleurs en gasmaskers. De premier is er zeer door getroffen. Hij zal dit in de ministerraad bespreken, want dan kunnen we helemaal niets doen tegenover de verscherpte Duitse eisen . . .

W

Wat vindt de minister van oorlog van Snijders' visie op deze bijeenkomst van drie?

Hij heeft dit vaker gehoord en is er niet erg van onder de indruk.

Maar het moet besproken worden in de ministerraad.

I

In de ministerraad maakt het verslag van de premier over het onderhoud met Snijders diepe indruk. De stemming is ellendig.

De minister van oorlog vindt dit erg gevaarlijk. Bete-

kent dit dat de neutraliteitspolitiek verlaten wordt en dat we zwichten door de Duitse eisen?
Dat mag volgens de minister van oorlog niet gebeuren.

O

Op 26 april vergadert de ministerraad over het antwoord dat men Duitsland moet geven. En dat terwijl men van de eigen opperbevelhebber zulke negatieve berichten gekregen heeft over de toestand van het eigen leger.

Moet men risico's nemen? Of moet men flink zijn?

O2

Op 26 april heeft de Franse gezant een bevriend Nederlander Van Aalst laten weten dat de geallieerden niet wensen dat Nederland met Duitsland in moeilijkheden komt. Dit betekent dat Nederland wel wat tegemoetkomend kan zijn tegenover de Duitse eisen.

D

De heer Van Aalst probeert zijn inlichtingen nog op 26 april door te geven. Hij laat minister Treub uit de ministerraad halen en deelt hem mee wat de Franse gezant hem heeft verteld.

Een uur later beslist de ministerraad.

Een paar bezwaren tegen de Duitse eisen laat men vallen maar levensmiddelendoorvoer van Duitsland naar België wordt niet toegestaan . . .

E

Op de avond van de 26ste april vindt op verzoek van de premier nog een onderhoud plaats tussen de opperbevelhebber en de minister van oorlog. Hierbij zijn ook aanwezig twee militairen. De minister van oorlog vertelt dat er duidelijkheid moet komen over de situatie van het leger. "De tijd van kritiek is voorbij; wij moeten thans voorzichtig zijn met onze uitlatingen en liever trachten er van te maken wat er van te maken is".

T

Toen Snijders de minister van oorlog had aangehoord op de avond van de 26ste april reageerde hij scherp: hij hield vol dat de situatie in het leger slecht was. Een eventuele verdediging van Nederland noemde hij DOELLOOS.

De minister van oorlog schrok.

X

De twee hoge militairen waren volkomen ontdaan. Ze zeiden tegen de minister van oorlog: "Handel nu; dit moet de regering weten; ge moet vanavond nog naar de koningin".

De minister van oorlog besloot er een nachtje over te slapen . . .

Y

Toen de minister een nachtje geslapen had dacht hij: "Deze uitspraak van de opperbevelhebber accepteer ik

niet. We weten dat we minder sterk zijn maar dat betekent niet dat er van verdediging tegen Duitsland geen sprake kan zijn . . .

Ik moet een generaal zien te vinden die het met mij eens is" . . .

Z

In de eerste dagen van mei bleek dat Duitsland het niet op een breuk wilde laten aankomen. De spanning, die aan het DOELLOOS van de opperbevelhebber zulk een ontzettende betekenis had gegeven, was gebroken, maar daarmee was dat woord niet van de baan . . .

L

Op 8 mei gaf de minister van oorlog zijn standpunt in een nota aan de ministerraad weer: "Zijn alle kosten en moeite sinds augustus 1914 aan het leger besteed voor niets geweest? Nee. Maar dan kan ik een opperbevelhebber niet handhaven die het geloof in de zaak heeft verloren of ik nooit gehad heeft. Dit is een zaak voor de hele regering" . . . aldus de minister van oorlog.

M

Op 13 mei lichtte de minister van oorlog zijn nota toe: "Ik heb een begroting verdedigd van f 365 miljoen en steeds geld gevraagd en dan zou dit allemaal voor niets zijn geweest?

Of Snijders weg of ik weg . . ."

N

Alle ministers (behalve Cort van der Linden) schaarden zich achter de minister van oorlog op 13 mei.

De premier zal het geval met de koningin bespreken . . .

A

Op 14 mei spreekt Cort van der Linden met de koningin. Toen bleek dat Hare Majesteit Snijders niet wilde laten gaan. "Hebt u haar dan niet gezegd", zo vroeg de minister van oorlog, "dat dan niet alleen ik wegga, maar alle andere ministers behalve uzelf"?

"Zeker", zei de premier, "maar H.M. was van mening dat men reizende heren niet moet ophouden".

Minister van oorlog "Maar heeft H.M. in deze zaak dan niets aan de minister van oorlog te zeggen, die er toch nauw bij betrokken is"?

Premier: "H.M. heeft niets aan de minister van oorlog te zeggen" . . .

Minister van oorlog: "Dan heeft de minister van oorlog wat aan H.M. te zeggen".

F

Toen de premier had laten weten dat Hare Majesteit Snijders niet wilde laten gaan, vroeg de minister van oorlog een audiëntie aan bij de koningin . . .

G

Het was een onaangename audiëntie. Er vielen harde

woorden. H.M. zei: "Ik geloof, dat het beter is, dat men buiten niet hoort wat wij tot elkaar zeggen".

Minister van oorlog: "Zij wilde mij uitleggen dat het DOELLOOS niet zo gemeend was, maar ik zei dat ik één taal toch bijzonder goed verstond en dat dat Nederlands was".

Maar H.M. hield voet bij stuk . . .

H

Op vrijdag 17 mei had de minister van oorlog een onderhoud met Snijders.

De laatste beweerde dat men hem verkeerd begrepen had. Hij was ook wel bereid om af te treden . . .

J

Vrijdag 17 mei was er ministerraad. De koningin weigerde Snijders te ontslaan. De minister van oorlog wenste af te treden en met hem 7 andere ministers. Dus zou er een nieuw kabinet moeten komen. Maar dit was zo vlak voor de verkiezingen en in deze moeilijke omstandigheden ontoelaatbaar.

Wat nu te doen?

K

Wat deed de minister van oorlog? Hij bleef.

Maar hij handhaafde zijn kritiek op Snijders in een nota die hij op 8 juni in de ministerraad bracht. De ministerraad kwam tot de konklusie dat ze de verantwoordelijkheid voor het beleid van de opperbevelhebber niet kon dragen en alleen in verband met de a.s. verkiezingen er van moest afzien om thans ontslag te vragen. De volksvertegenwoordiging zou geen verdere mededeling ontvangen . . .

V

Op 14 juni werd in de ministerraad meegedeeld dat Snijders zijn ontslag zou vragen n.a.v. de nota van 8 juni, terwijl de koningin dit ontslag weigerde. De premier had toen gevraagd wie deze weigering mee moest ondertekenen.

H.M. meende dat dit de taak van de premier was, maar deze vond dat hij dit niet kon doen zonder de minister van oorlog te raadplegen.

De koningin wilde hiervan niet weten en zij deelde mee dat zij Snijders zou schrijven dat hij kon aanblijven omdat hij het volle vertrouwen van de kroon had behouden . . .

P

Op 7 november kwam Troelstra in de kamer op de kwestie opperbevelhebber terug: . . . als die minister (de Jonge) zijn zin had gekregen zou reeds enkele weken voor de verkiezingen de opperbevelhebber zijn ontslagen en de vorige regering had zich met dit ontslag verenigd. Maar de koningin zou dit ontslag hebben geweigerd, in welke weigering de Regering zou hebben berust . . .

Q

Op 12 november gaat de nieuwe premier Ruys de Beerenbrouck in op de kwestie. Hij verklaarde, dat bij het optreden van zijn kabinet gebleken was van een verschil tussen de opperbevelhebber en minister de Jonge, welk verschil met het oog op de naderende verkiezingen onbeslist was gelaten en dat het nieuwe kabinet daarin geen aanleiding had gevonden de opperbevelhebber zijn vertrouwen te ontfangen.

B

Zo haalde dit kabinet toch nog de verkiezingen van 1918. In september trad het kabinet Ruys de Beerenbrouck op.

de Jonge schrijft hierover: "Mijn opvolger was Jhr. Alting van Geusau. Hij was een mij onsympatieke figuur, een streber, die te koop liep met democratische moderne denkbeelden. De wijze waarop hij generaal Snijders twee maanden later voor de wilde beesten heeft gegooid, was ongehoord. Ik heb mij dikwijls afgevraagd, waarom de Koningin toen niet Haar beschermende hand boven de opperbevelhebber heeft gehouden. Was het, omdat het toen november 1918 was en Troelstra in de Kamer had gesproken? . . .

R

Troelstra kwam toen opnieuw op de zaak terug. "Eigenlijk worden geruchten door de minister bevestigd. Het gaat om een belangrijke vraag en wij leven in een tijd waarin tronen wankelen. Wanneer men zich beroept op de ministeriële verantwoordelijkheid, dan hebben wij hier met een geval te doen dat deze tot een fictie is gemaakt door een onverantwoordelijke zijde. Wij moeten weten welke kracht dat is. Het is geen kleinigheid wie eigenlijk de verantwoordelijkheid draagt, dat niet eerder aan het stelsel een einde is gemaakt en de opperbevelhebber is ontslagen".

Slot . . .

De heer de Jonge schrijft in zijn memoires: "Ik heb mijn hart vastgehouden; Er was dreiging in de lucht en deze werd alom begrepen . . .

Inderdaad, Troelstra had gesproken in het besef van zijn macht op dat ogenblik. Had hij toen de vergadering verlaten en ware hij naar het Stadhuis gegaan, dan zou de omwenteling er geweest zijn. Maar hij bepaalde zich tot praten; hij gaf tijd tot bezinning; maatregelen konden worden genomen; mitrailleurs werden openlijk (niet: bedekt, teneinde niet te provoceren!) naar de departementen gebracht en daar opgesteld en de dag daarop hadden wij de loyaliteitsdemonstratie van veelal dezelfde mensen, die, had Troelstra doorgetast, twee dagen tevoren hem gevolgd zouden zijn!"

De stof van dit onderwerp is ontleend aan: Dr. S.L. van der Wal.

Herinneringen van Jhr. Mr. B.C. de Jonge, Groningen 1968, blz. 40 t/m 53.

Joke Rijken

Prijsuitreiking geschiedenisscriptieprijsvraag

Op 1 juni j.l. werden voor de vijfde achtereenvolgende keer prijzen uitgereikt in het kader van de jaarlijkse geschiedenisscriptieprijsvraag, die wordt uitgeschreven door Keesings Onderwijsbladen (Blikopener, Reflector), in samenwerking met de VGN.

Er worden hierbij drie categorieën gehanteerd (mavo, havo, vwo), in iedere categorie valt een eerste prijs en een aantal eervolle vermeldingen te verdienen.

Dit jaar waren er 119 inzendingen: 19 uit het mavo, 32 uit het havo en 68 uit het vwo. Zeker gezien het veel grotere aantal mavo-scholen in ons land, is het aantal mavo-inzendingen opvallend klein. De oorzaak is slechts te gissen. Meer of mindere stimulans door de eigen geschiedenisdocent lijkt geen rol te spelen. Bijna alle prijswinnaars hadden hun scriptie op eigen initiatief ingestuurd. Een prijswinnende inzending was door de eigen docent nog niet eens gezien! Misschien worden er op mavo's minder scripties geschreven, misschien wordt Blikopener er minder gelezen dan Reflector op havo en vwo, misschien is het zelfvertrouwen in het algemeen minder.

Dit jaar waren er voor het eerst twee inzendingen afkomstig van een moedermavo. Deze onofficiële naam gaat voor de betreffende mavo overigens al niet meer op. Sinds een jaar nemen vijf werkloze mannen aan het onderwijs op deze school deel.

Het niveau van deze twee inzendingen lag ver boven dat van de "gewone" prijswinnende mavoleerling, wat niet verwonderlijk is gezien de grotere rijpheid en gemotiveerdheid van deze volwassen leerlingen. De conclusie van de jury was dan ook dat men bij de beoordeling niet langer alleen de indeling mavo/havo/vwo kan hanteren, maar ook onderscheid tussen jeugdigen en volwassenen moet maken.

De jury voor de prijsvraag bestaat uit vertegenwoordigers van de Raad van Advies van Keesings Onderwijsbladen, van de VGN en van de universiteiten.

De prijsuitreiking vond plaats in hotel Krasnapolski in Amsterdam. De drie winnaars (alle drie meisjes) ontvingen ter plekke niets. Hen zullen de 16 delen van de Algemene Winkler Prins toegezonden worden, de eervolle vermeldingen ontvingen de Monumentenatlas van Nederland.

Als gastheer fungeerde drs. Joh. Wijne, hoofdredacteur van de genoemde bladen. De winnaars ontvangen ieder jaar hun prijs uit handen van een hooggeleerde, ditmaal Prof. J.C. Boogman uit Utrecht. Deze drukte de organisatoren op het hart vooral met dit al min of meer traditie geworden initiatief door te gaan en hij preeste de scriptieschrijvers, die een goed werkstuk hadden weten af te leveren in het "moeilijke zo niet onmogelijke vak geschiedenis". Hij wees op de moeilijke positie van de historicus, "zwalkend tussen heden en verleden, nooit

in staat de waarheid over het verleden te vinden." Als voorbeeld gaf hij dat toch niemand minder dan Menno ter Braak als student met de studie geschiedenis was opgehouden, omdat hij deze "eierdansen" niet vol kon houden. Waarom gaan mensen dan toch door met zich bezig houden met geschiedenis? Omdat ze het niet laten kunnen, aldus Prof. Boogman. Aan de andere kant is de studie der geschiedenis wel degelijk nodig, vond hij. Steeds meer is men tegenwoordig geneigd zich op het heden te concentreren en men realiseert zich te weinig dat taaië tradities voortleven en in het heden een rol spelen. Bij sociologen is hierin overigens een kentering gekomen, ideeën van Norbert Elias worden met name in Nederland nogal aangehangen.

Boogman nam stelling tegen de bij het publiek nog veel verbreide mening dat geschiedenis geheugenwerk is, waarvan hij als geëngageerde helaas wel menig staaltje had meegemaakt. Hij achtte het een groot goed dat andere inzichten op de school zijn doorgedrongen en worden geoefend, met name in het fenomeen scripties schrijven. Hierbij komt het immers aan op het interpreteren van het verzamelde materiaal.

Na deze behartenswaardige, vaderlijke woorden werd tot de eigenlijke prijsuitreiking overgegaan. Zeker wat de eersteprijswinnaars betreft, werd daarbij uitvoerig bij de inhoud van de werkstukken stilgestaan.

De prijswinnaars waren:

Eerste prijs mavo: Marianne Bloemendaal, Sted.S.G. Hugo Grotius in Delft, met "Kinderarbeid in de 19e eeuw".

Eerste prijs havo: Arda Rouwert Boer, Oude Hoven S.G. te Gorinchem, met "Giessenburg", een geschiedenis van haar woonplaats.

Eerste prijs vwo: Petra Huitsing, Wessel Gansfort College te Groningen, met "De eerste Kruistocht".

Eervolle vermelding mavo: Mevr. A. Ziekman-Broekhof, mavo-dagschool voor volwassenen te Rotterdam, met "Maarten Luther".

Eervolle vermelding havo: Rob van Uden en Jan Waltmans, beiden van het Mgr. Frenckencollege in Oosterhout, met resp. "Erasmus" en "De geschiedenis van de steenkoolmijnbouw in Limburg".

Eervolle vermelding vwo: J. Houweling en Piet van Dijk, beiden van het Chr. Streeklceum in Ede, met resp. "Johan de Witt" en "Thucydides".

Piet van Zon van het Augustianum in Eindhoven met "Anarchisme" en Thea Stel van het Myrtus College in Apeldoorn, met "Renaissance in Italie".

De bijeenkomst werd besloten met een borrel en een aansluitend dinertje dat, hoe heerlijk ook, toch pas voor vol kon worden aangezien toen na de soep de twee verlate prijswinnaars uit Ede kwamen aanhollen. Zij hadden toch ook hun eindexamenbul die middag niet willen missen.

Uit de vereniging

Didaktiekconferentie

De didaktiekcommissie van de V.G.N. organiseert dit najaar weer de traditionele didaktiekconferenties in de Pietersberg te Oosterbeek. Door twee identieke conferenties te organiseren op 26-27 okt. en op 14-15 dec. hoopt zij zoveel mogelijk collega's in de gelegenheid te stellen de conferentie te bezoeken.

onderwerp: *Enkele problemen rond toetsing in het geschiedenisonderwijs.*

Deelnemers worden in volgorde van overschrijving geplaatst. Voor die overschrijving dient men f 35,- te betalen, na afloop van de conferentie worden reiskosten tweede klasse openbaar vervoer vergoed. Overschrijving van het inschrijfgeld moet geschieden op gironummer 1561752 van de penningmeester van de didaktiekcommissie te Den Haag.

Wij verzoeken U zo snel mogelijk in te schrijven, daarmee helpt U de commissie aan gegevens voor de organisatie en verzekert U zichzelf van een plaats op de conferentie.

Deelnemers worden van te voren van het uitgewerkte programma etc. op de hoogte gebracht.

De didaktiekcommissie

Oproep van de HAVO/VWO sectie.

De nieuw op te richten sectie van de VGN, de commissie HAVO/VWO krijgt o.a. als taak iets te doen aan de knelpunten die er binnen de twee genoemde typen van onderwijs aan het vak geschiedenis zitten. Heeft U bijvoorbeeld een bevredigende oplossing voor een HAVO abiturient, die overstapt naar het VWO? Moet hij weer dezelfde laatste vijftig jaar bestuderen, uit hetzelfde boek, o.l.v. dezelfde docent? Zouden wij er soms niet naar toe moeten werken stofinhoudelijk twee verschillende programma's te ontwerpen en aan te bieden? Tenslotte leidt het HAVO veelal op voor het Hoger beroepsonderwijs, terwijl het VWO voorbereidt voor het Wetenschappelijk onderwijs. Haalt U in de brugklas het einde van de Middeleeuwen? Ten koste van wat gebeurt dat? Kunt u precies aangeven hoe er vanuit geschiedenis een zinvolle bijdrage kan worden geleverd aan differentiatie binnen klasseverband? Welke onderwerpen behandelt U in HAVO-3 of VWO-4? Het zou mogelijk zijn om deze opsomming van problemen van het lesgeven van alle dag nog verder uit te breiden,

maar dat is niet de bedoeling, wij willen er iets aan doen. Heeft U andere punten, waarvan U vindt dat die nu eindelijk maar eens aangepakt moeten worden neemt U dan contact op met een van de hieronder genoemde commissie-leden.

De nieuwe commissie moet nog uitgroeien tot zo'n vier à vijf leden. Ze zal waarschijnlijk op donderdagmiddag zo ongeveer eens in drie of vier weken vergaderen in Amsterdam of Utrecht. Misschien wilt U met ons meedoen, neemt U dan contact op met een van de onderstaande leden.

drs N. Greven
Colenso 39, Soest
telefoon 02155-14088

K. van Dijk
Honthorstlaan 172 Alkmaar
telefoon 072-152652.

PEDAK-commissie

**"SAMENSPEL" en
DE DRINGENDE NOODZAAK TOT BEZIN-
NING BINNEN DE V.G.N.**

"Samenspel"-1-

In de brochure "Het eerste geschiedenisonderwijs", waarover wij rapporteerden in "Kleio" 1977 - 18e jaargang - nr. 12 - p. 961-964), vermeldde de C.M.L.G.S. een aantal activiteiten, waaronder - op pagina 9 - "de commissie houdt zich al geruime tijd bezig met het concept voor een nota "samenspel met andere vakken", die over integratiemogelijkheden en -onmogelijkheden van de vakken handelt". Op pagina tien van dezelfde brochure bleek dit concept onderwerp van gesprek te zijn geweest binnen S.L.O.-verband, waarbij ook andere C.M.L.'s aanwezig waren. Mededelingen, die verwachtingen wekten ten aanzien van de uiteindelijke nota.

"Samenspel"-2-

Toen dan uiteindelijk de C.M.L.G.S. (in afbouw) met de nota "Het samenspel van vakken en geschiedenisonderwijs" op de proppen kwam, bleek het te gaan om een uiterst mager geschriftje qua omvang (ongeveer de helft van de uitgave is smetteloos wit of grijs). En dan ook nog een moeizaam bevallen geschriftje: reeds de vierde versie. De hoofdsamensteller werd dit keer met name genoemd: dr N.J. Maarsen (in een bijlage bijgevoegd door J.G. Toebes), al stelt de commissie wel in het voorwoord dat de nota gezien moet worden als een gezamenlijk C.M.L.G.S.-werkstuk.

De titel wordt in het voorwoord verklaard: "Van het begin af aan werd . . . ter vermijding van al te gewichtige termen, die bovendien soms moeilijk in een definitie te vangen bleken, gesproken over "het samenspel

van vakken". Net als bij de vorige nota's hoopte de C.M.L.G.S. op een discussie over de nota, nu echter gestimuleerd door de ACLOGS.

Discussie -1-

"het samenspel van vakken en geschiedenisonderwijs", 32 pagina's, een voorwoord ondertekend door vijf mensen, die allen op de één of andere manier hun verdiensten hebben voor het geschiedenisonderwijs, het dagelijks bestuur van de C.M.L.G.S. en één van hen nu voorzitter van de ACLOGS.

Wat mag je van zo'n forum verwachten over een materie, waar al zoveel mensen in het onderwijs zich mee bezig gehouden hebben? Is het teveel gevraagd – juist van deze commissie – te verwachten:

- dat zij die nota baseren op een grondige inventarisatie en analyse van de integratieve ontwikkelingen in het onderwijs van de laatste decennia en dat niet alleen voor Nederland, want veel in het Nederlandse onderwijs is geïnspireerd op wat elders ontwikkeld is?
- dat zij deze integratieve ontwikkelingen toetst aan een duidelijk geëxpliciteerde, eigen visie op het geschiedenisonderwijs in Nederland?
- dat zij op basis van die toetsing positieve en negatieve ontwikkelingen signaleert aan de hand waarvan een weg voor de toekomst uitgestippeld kan worden?

Wanneer je die verwachtingen hebt ten aanzien van "Samenspel", dan kun je je heel wat ergenis besparen door "Samenspel" ongelezen te laten. Je mist dan een enkele positieve, overigens nauwelijks origineel te noemen gedachte, maar dat "verlies" weegt meer dan op tegen de emmers vol ellende, die je te verwerken krijgt wanneer je wel tot lezing overgaat.

Enkele ingrediënten uit die emmers ter adstructie:

a) Nergens blijkt dat de commissie geïnventariseerd en geanalyseerd heeft. Via de verwijzingen komen we alleen uit bij een ongepubliceerde "paper" van Nico Bakker over vakkenintegratie. Een wel heel snelle wijze van inventariseren en analyseren! En aangezien de bron toch ongepubliceerd is, kun je eruit citeren op een manier die je zelf het beste uitkomt.

b) Wie met name "Het eerste geschiedenisonderwijs" bestudeerd heeft, is tot de conclusie gekomen, dat de C.M.L.G.S. nog maar in het stadium was van het formuleren van vragen en nog geenzins toe was aan een visie op het geschiedenisonderwijs. Daardoor is in feite een nota als "Samenspel" prematuur, omdat de integratieve ontwikkelingen niet getoetst kunnen worden aan een eigen visie. De hoofdsamensteller van "Samenspel" heeft echter hele duidelijke ideeën over het geschiedenisonderwijs; hij omschrijft ze echter niet, maar verstopt ze in paternalistische beschouwingen over sombere wolken aan de horizon van het geschiedenisonderwijs.

Gegeven deze ingrediënten uit de ellende-emmers kan een nota als "Samenspel" niet anders dan associaties

opwekken met Don Quichot en met windmolens. Ook al zijn de gesignaleerde windmolens echt het bestrijden waard (om dat te kunnen beoordelen, moeten ze eerste beschreven worden), dan niet op de wijze van de samenstellers van "Samenspel": één aaneenrijging van onduidelijkheden, vaagheden en ongeargumenteerde uitspraken. Voorbeelden hiervan treft men op iedere pagina van de nota aan!

Discussie -2-

Aannemende dat we met elkaar als geschiedenisleraren, gebundeld in de V.G.N. het beste voor hebben met ons vak, lijkt het ons tijd voor een bezinning nu eens niet op het "wat", maar op het "hoe", op hoe we eigenlijk bezig zijn. We zullen als V.G.N.-leden onder ogen moeten zien, dat er niet één geschiedenisonderwijs bestaat, maar dat er nogal wat verschillen bestaan tussen geschiedenis in het primaire, in de verschillende soorten van het secundaire en in de verschillende soorten van het tertiaire onderwijs. Wij zullen ons moeten realiseren, dat het vrijwel onmogelijk is om volledig op de hoogte te zijn van ontwikkelingen in al die soorten van onderwijs. Bij het doen van uitspraken zullen we nadrukkelijk moeten specificeren voor welk geschiedenisonderwijsterrein onze uitspraak van toepassing is. En voor die terreinen, waar we niet zo thuis zijn, raadplegen we de deskundigen, waarover de vereniging beschikt en we lezen hun publikaties in "Kleio".

En tevens zullen we de werkwijze, die we allemaal beheersen als het gaat om historische publikaties, (ook weer) moeten gaan toepassen op didactische publikaties: we gaan (weer) werken met argumenten ontleend aan onderzoek en studie, we formuleren zakelijk en we zijn (historisch) voorzichtig ten aanzien van veralgemening van onze uitspraken.

De weg, die nu ingeslagen is door V.G.N.-leden in C.M.L.G.S.-verband (bv. "Samenspel"), maar ook wel in ander verband (men raadplege de bijdrage van D.J.R. in de kroniek van de Bijdragen en Mededelingen 1978, deel 93, aflevering 1, maar recentelijk zijn ook in "Kleio" voorbeelden aan te wijzen), is noch voor de discussie over het geschiedenisonderwijs binnen de vereniging, noch voor de indruk van de buitenwacht van het serieuze streven van de V.G.N. naar een zo goed mogelijk geschiedenisonderwijs bevorderlijk.

Roodehaan 07-01-1979

Commissie Pedagogische Akademies
Drs C.G. van der Kooij

Geschiedenis op t.v.: "Er was eens . . ."

De KRO brengt op de televisie de getekende kinderserie "Er was eens . . .", een internationale productie van Albert Barillé, in ons land o.m. bekend van "Beer-tje Colargol".

In "Il était une fois . . . l'homme" geeft Barillé in 26 afleveringen de wereldgeschiedenis in chronologische volgorde vanaf het ontstaan van de aarde.

In Frankrijk wordt de serie begeleid door een magazine per aflevering met dezelfde titel als de serie. Het is een uitgave van Editions Ytra en kan besteld worden bij Service de vente - SOC - Louvre Presse Edition - 24 Boulevard Poissonnière, 75009 Paris. De afleveringen kosten in Frankrijk 5 F. voor een naar Nederland gezonden aflevering wordt 6 F. berekend.

Staatsburgerlijke vorming

Als bewijs voor het feit, dat naar hun mening de heemkundige benadering ongeschikt en ongewenst is voor staatsburgerlijke vorming verwijzen Ackerman en Ott ("Politiek-maatschappelijke opvoeding in het basisonderwijs" in "Politieke vorming, visies en methoden - Groningen 1976) naar resultaten van Amerikaans onderzoek. Hieruit was gebleken, dat al heel jonge kinderen van de president een beeld hebben van "een warme, nobele, welwillende, eerlijke, beschermende vader". Dezelfde beeldvorming zou heel best in Nederland kunnen bestaan, gelet op de manier waarop hoogwaardigheidsbekleders - vooral burgemeesters - in kinderboeken aan de orde komen (men vergelijk C.G.

van der Kooij - Op weg naar het staatsburgerschap - deel 2 - Groningen 1978 - pag. 22).

Dankzij de verjaardag van koningin Juliana kunnen we hier nu een "mooi" voorbeeld aan toevoegen: de snel in de top-vijftig gestegen grammofoonplaat over "Juliana, moeder van Holland". Een kinderkoor kreeg de volgende fraaie zinnen te zingen:

"Wij kunnen nu gaan slapen,
Kindertjes slaap maar zacht,
De koningin waakt dag en nacht".

Een alternatieve Asterix

Er is een nieuwe "Asterix" op de markt, een hele bijzondere, getiteld "Asterix en de kerncentrale . . . of het recht van de sterkste". Het gaat om een "illegale" uitgave in zwart-wit. Caesar heeft het plan opgevat om midden in de enige nog vrije Gallische nederzetting een kerncentrale te plaatsen. En u begrijpt het al, onze vrienden voelen er niets voor, wat vooral voor Obelix verheugende werkzaamheden met zich meebrengt. De uitgave kost vijf gulden, maar nergens in het boek staan gegevens over de maken en de uitgever . . .

Cees van der Kooij

Mededelingen

Samenvoeging brugklas- en onderbouwrapport

Het Brugklasrapport (Kleio augustus 1971) is al enige tijd uitverkocht, evenals het Onderbouwrapport (Kleio november 1976). Beide rapporten worden veelvuldig besteld, met name door studenten van lerarenopleidingen.

Daarom heeft het bestuur van de V.G.N., in overleg met de Landelijke Pedagogische Centra, de heren P.H.F. Gieles en J.C.M. Greep verzocht de beide rapporten in één nieuwe uitgave samen te voegen.

Deze nieuwe uitgave, getiteld "GESCHIEDENIS IN DE LAGERE KLASSEN" handhaaft het Onderbouwrapport in zijn geheel. Uit het Brugklasrapport worden enkele gedeelten ingevoegd, andere gedeelten zijn herschreven volgens de werkwijze en terminologie van het Onderbouwrapport en aangepast aan recente ontwikkelingen in de geschiedenisdidactiek.

De beide voorbeeldonderwerpen zijn niet meer opgenomen; ze zijn al eerder verschenen in de reeks "Histo-

rische Teksten", (uitgave L.P.C., postbus 482, 's-Hertogenbosch). De leerlingentekst voor het onderwerp "Het oude Egypte" in mapje 1.4. van deze reeks, "De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw" in mapje 4.5. De handleidingen voor de docent en bijlagen zijn opgenomen in mapje 6.5. van de Historische Teksten.

Deze nieuwe uitgave van de beide rapporten zal niet verschijnen als nummer van Kleio, maar als een apart boekje. Het zal vanaf half oktober verkrijgbaar zijn.

De prijs is f 13,50 per stuk bij afname van minder dan 10 exemplaren en f 12,50 per stuk bij afname van 10 of meer exemplaren.

Bestellingen worden in volgorde van binnenkomst behandeld. U kunt reeds nu bestellen door overmaking van het juiste bedrag op gironummer 128701 t.n.v. de penningmeester V.G.N. te 's-Gravenhage, onder vermelding van "Lagere Klassen" en het gewenste aantal exemplaren.

Werkgroep "Bedrijfs geschiedenis"

Op 3 maart 1979 is te Utrecht - op initiatief van prof. dr. Joh. de Vries en prof. dr. W.J. Wieringa opgericht de werkgroep "Bedrijfs geschiedenis" onder auspiciën van de studievereniging voor sociaal-ekonomische geschiedenis. In een memorandum, dat in de eerste (werk-) zitting van de werkgroep op

21 mei 1979 te Amsterdam werd goedgekeurd, wordt bedrijfs geschiedenis omschreven als "het onderdeel der ekonomische geschiedenis dat het verleden vanuit het gezichtspunt der bedrijven bestudeert en het bedrijf, groepen van bedrijven, het bedrijfsleven als geheel of enig element ervan, bv. een ondernemer of ondernemers, tot speciaal object van studie maakt".

Actualiteit in het leerplan met Reflector & Blikopener*

Een boeiend aspect van geschiedenis is het heden herkennen door het verleden. Daar komen Uw leerlingen niet altijd aan toe. Het leerplan stelt wel dat "de historische ontwikkeling tot heden" gekend moet worden, maar over het laatste stuk bestaat erg weinig lesmateriaal. Zodat dat stuk moderne geschiedenis waar Uw leerlingen de meeste interesse voor hebben vaak onderbedeeld blijft.

Keesings Reflector en Blikopener bieden een oplossing voor deze onbevredigende situatie. Keesings Reflector en Blikopener behandelen de geschiedenis vanuit de actualiteit. Zo worden Uw leerlingen beter in staat gesteld verbanden te leggen en historisch inzicht te verwerven. Naast informatie geven Reflector en Blikopener opinies van betrokkenen en deskundigen. Zo kunnen Reflector en Blikopener goed gebruikt worden als leermiddel of als aanvulling op de les, evenals voor het maken van scripties.

Keesings Reflector is een blad voor leerlingen van de hoogste klassen van het VWO, van het MEAO en het Hoger Beroepsonderwijs. Reflector bestaat uit 32 pagina's in magazine vorm.

Keesings Blikopener is een tijdschrift voor leerlingen van het MAVO, het MBO en de middenklassen van het VWO en HAVO. Keesings Reflector en Blikopener verschijnen elke maand (8x per jaar, vakanties niet).

Via onderstaande bon ontvangt U vrijblijvend meer informatie met enkele afleveringen. Wel even de moeite waard. Doen!

*** Onderscheiden door de Vereniging van Geschiedenisleraren (V.G.N.) met de Huib de Ruyterprijs 1978 voor de bijdrage aan de ontwikkeling van het geschiedenisonderwijs.**

**Systemen Keesing B.V. Antwoordnr 4, Amsterdam 1007
Telefoon 020-71 94 44.**

BON Gaarne ontvang ik gratis en geheel vrijblijvend meer informatie met enige afleveringen van Keesings Reflector en Blikopener.

Naam van de school

Onderwijstype

Adres

Plaats

Verzending t.a.v.

Datum Postcode

Eén van de eerste activiteiten van de werkgroep zal zijn een poging in het werk te stellen het lopend onderzoek op het gebied van de bedrijfsgechiedenis in kaart te brengen met het doel te zijner tijd een eenvoudig informatie-bulletin uit te geven. Belangstellenden die reeds actief bezig zijn resp. bezig willen zijn met bovengenoemde problematiek worden verzocht — onder vermelding van hun belangstellingsgebied, resp. hun lopende onderzoek — zich voor 1 oktober 1979 op te geven bij de sekretaris van de werkgroep, drs. W. van den Broeke, Instituut voor Geschiedenis, Kromme Nieuwe Gracht 20, 3512 HH Utrecht.

Leerkrachten ontdekken derde wereld dokumentatiecentrum! Middels dit bericht willen wij de leerkrachten in het noorden van het land attenderen op bestaan en mogelijkheden van het Derde Wereld Dokumentatiecentrum in Groningen.

Onze doelstelling is informatie verstrekken over oorzaken van onrecht en onderdrukking in de derde wereld om zo te bevorderen dat mensen meer inzicht verwerven en komen tot een daadwerkelijke stellingname.

Eén van de groepen waarop we ons in het bijzonder richten is het onderwijs. Het afgelopen jaar konden we ons al verheugen in een stijgend bezoek van leerkrachten, leerlingen en van klassen die zich lieten rondleiden.

Toch zijn we er van overtuigd dat het nog veel beter kan!

Informatie

Kort samengevat beschikken we over de volgende informatie over de derde wereld en aanverwante onderwerpen:

- zo'n 2000 boeken, gedokumenteerd op land én onderwerp
- zo'n 100 onderwijsprojecten/lespakketten
- zo ongeveer alle Nederlandstalige tijdschriften over (landen in) de derde wereld, gedokumenteerd op land én onderwerp
- een grote verzameling knipsels uit vele kranten en weekbladen (vanaf 1 maart 1976), gedokumenteerd op land én onderwerp
- verder proberen we op de hoogte te blijven van wat er allemaal bestaat aan films en diaserieën e.d. en van lopende activiteiten van derde wereld groepen, zodat we ook kunnen doorverwijzen.

In het verleden hebben we leerkrachten kunnen helpen bij de voorbereiding van hun lessen of van een project. Met de uitvoering van projecten op scholen, wat we in het verleden wel deden, zijn we mede uit tijdgebrek gestopt. Leerlingen die ons raadplegen worden door ons uitgebreid begeleid.

Het Dokumentatiecentrum is niet bedoeld voor hen die zeer specialistische studies willen maken. We streven naar voor (bijna) iedereen toegankelijke informatie.

Uitlenen

Om een tweetal redenen worden boeken en artikelen niet uitgeleend:

- van een aantal gebieden/landen hebben we niet zoveel informatie. Wordt hiervan uitgeleend, dan moeten we anderen teleurstellen.
- het uitlenen brengt voor een organisatie die hoofdzakelijk op vrijwilligers draait teveel administratieve rompslomp met zich mee.

Wel wordt men in de gelegenheid gesteld te fotokopiëren. Bovendien is er ruimte om te lezen, te werken of zomaar wat rond te neuzen.

Donaties

Het is mogelijk het Derde Wereld Dokumentatiecentrum financieel te ondersteunen: hoe meer geld hoe meer mogelijkheden! De donateur ontvangt dan drie maal per jaar onze Nieuwsbrief. De donatie bedraagt minimaal f 25,— per jaar (studerenden en scholieren f 15,—). Uw bijdrage kunt u storten op giro 3609670 t.n.v. Stichting Derde Wereld Dokumentatiecentrum in Groningen, o.v.v. "donatie".

Openingstijden: werkdagen, van 14.00 — 18.00 u.
en op afspraak

Derde Wereld Dokumentatiecentrum-Oude Kijk in 't Jatstraat 10 — 9712 EG GRONINGEN — tel. 050-132095

CHRISTELIJKE PEDAGOGISCHE AKADEMIE VOOR ZEELAND OPLEIDING VOOR KLEUTER- EN BASISONDERWIJS Keetenstraat 2 — Middelburg — telefoon 01180-11455

Ondanks herhaalde pogingen zijn we er nog steeds niet in geslaagd te voorzien in een vakature (o.k. en o.o.)

GESCHIEDENIS (bij voorkeur 1e gr, evt. 2e gr.)

tijdelijk, i.v.m. langdurig ziekteverlof, ± 26 uren (theorie- en begeleidingsuren)

Van sollicitanten wordt verwacht dat zij kunnen instemmen met de door de Akademie aanvaarde grondslag: basis voor het te geven onderwijs is de Heilige Schrift naar het belijden van het Apostolicum. De Akademie wil zich overeenkomstig deze grondslag in al haar arbeid in gehoorzaamheid aan het Evangelie van Jezus Christus richten op het dienen van God en Zijn wereld.

Voor inlichtingen of sollicitaties wende men zich zo spoedig mogelijk na deze oproep tot de directeur drs. A.A.M. Wisse, tel. 01180-11455 (Akademie) of tel. 01180-16510.

Boekbesprekingen

Leerlingenbibliotheek

In 1978 startte uitgeverij J.H. Gottmer te Haarlem met een nieuwe serie boeken, getiteld "*Van Dichtbij*". Het zijn grootformaat boeken (22x28), stevig van kافت en rijk en kleurrijk geïllustreerd. Uitnodigende kijk- en bladerboeken van elk dertig pagina's, die f 9.90 per deel kosten.

Tot op heden verschenen "Een Romeinse stad van dichterbij", "Een kasteel van dichtbij" en "Een galjoen van dichtbij". Nieuwe delen zijn in voorbereiding. Het gaat om een van oorsprong Engelse serie, getiteld "See inside", die onder redactie van R.J. Unstead bij Grisewood & Dempsey te Londen verscheen in 1977.

J. Rutland, *Een Romeinse stad* (oorspr. titel "See inside a roman town") illustraties A.McBride, B. Robinson en B. Stallion, Ned. vertaling: J.F. Brouwer - Haarlem, 1978.

Na een korte inleiding over de Romeinen maakt de lezer kennis met "zo maar een stad" via een bovenaanzicht en "en detail" in hoofdstukjes over recreatie, de verdediging, de godsdienst. En als afsluiting: de ondergang van Pompeji. Ieder onderdeel wordt uitgebreid geïllustreerd door middel van duidelijke tekeningen en zo nu en dan een historische afbeelding. Enkele malen wordt in de tekening gewerkt met doorkijkjes, ook daar waar je normaal niet kunt kijken, wat zeer verhelderend werkt.

Na de informatie over de Romeinse stad volgen een lijst met de belangrijkste gebeurtenissen uit de Romeinse geschiedenis (een jaartallenlijst), een woordenlijst en informatie over Romeinse cijfers, munten en maten.

Het boek geeft goede en toegankelijke informatie. Over het algemeen is er een goede samenhang tussen informatie en illustratie (met als uitzondering de pagina's 12-13 over het badhuis). De informatie is ook juist, behalve het jaartal 70 na Chr. voor Pompeji's ondergang op pag. 26. De Nederlandse tekst loopt redelijk, alleen stoort het woord "verhoog" (op pagina 10).

De lijst met "belangrijke gebeurtenissen" doet wat overbodig aan in dit boek en is ook niet bewerkt, d.w.z. er zijn geen verwijzingen naar de Nederlandse situatie. De woordenlijst, die niet alleen woorden uit de tekst, maar ook nieuwe woorden bevat, heeft helaas geen paginanummers bij de woorden, zodat deze lijst niet als een soort register kan fungeren.

De bewerking voor de Nederlandse situatie is magertjes: een kaart van Romeins Nederland en een literatuurlijst "Meer over de Romeinen". Goed van die literatuurlijst is, dat er ook historische kinderboeken vermeld worden; onduidelijk is echter de selectie van de informatieve boeken: is de lijst voor de leerling of de leerkracht? En waarom eerst de titel vermeld en daarna de auteursnaam? En waarom geen jaar van uitgifte vermeld bij de boeken?

Afgezien van voornoemde onvolkomenheden verdient dit boek zowel in het documentatiecentrum van een basisschool als in het documentatiecentrum van een Pedagogische Akademie een plaats. Alleen, wanneer er gekozen mag en kan worden, dan prefereer ik toch "De stad. Het verhaal van de Romeinse stedenbouw" (Amsterdam - 1976 - tweede druk) van David Macaulay. Dikker, duurder, zwart-wit getekend, maar toch levensechter en beter doordacht. En met een nawoord, waar gegevens vermeld worden over wat er nu nog aan sporen uit de Romeinse tijd over is.

R.J. Unstead, *Een kasteel* (oorspr. titel "See inside a castle") illustraties: D. Escott, B. Lewis en R. Hook. Ned. vertaling: J.F. Brouwer - Haarlem - 1978.

Dezelfde formule als bij "Een Romeinse stad". Een historisch overzicht vanaf het elfde eeuwse versterkte huis via de stenen donjon naar "het onneembare kasteel", afgewisseld met informatie over de ridderzaal, het dagelijks leven, de verdedigingswerken, een belegering, de bouw van een kasteel en iets over de betekenis van Kruisvaarders voor de kasteelbouw. Ter afsluiting een woordenlijst, enige zwart-wit foto's van Nederlandse kastelen en een lijstje van van oorsprong Middeleeuwse kastelen in Nederland, die bezocht kunnen worden. Ook hier bij de informatie weer veel, voornamelijk getekende illustratie.

Zo wordt van het kasteel een duidelijk en historisch juist beeld gegeven. Het enige, wat misschien duidelijker aangegeven had kunnen worden, is het verval van de kastelen. Het boek eindigt nu met het onneembare kasteel. In tegenstelling tot in "Een Romeinse stad" stoort in deze uitgave wel het feit, dat er meerdere tekenaars aan het werk geweest zijn. De overgang van pagina 10-11 naar pagina 12-13 is wel erg groot. Ook in dit deel wordt in de tekeningen erg veel en zeer verhelderend met doorkijkjes gewerkt.

De woordenlijst bevat ditmaal wel een paginaverwijzing en kan dus enigszins gehanteerd worden als een register.

De vertaling is over het geheel bevredigend. Alleen de keuze van het woord "gemak" (op pagina 11 met en op pagina 13 zonder aanhalingstekens) is vanuit het oogpunt van de leerlingen niet zo gelukkig. De vermelding van Nederlandse kastelen, die te bezichtigen zijn, is een winstpunt, maar de literatuurlijst bevat ditmaal in chronologische volgorde van 1711 tot 1977 voornamelijk te moeilijke titels voor de lezers. En weer eerst titel en daarna auteursnaam. En nu wel het jaar van uitgifte, maar niet de plaats!

Ook dit deeltje zal niet misstaan in het documentatiecentrum van de basisschool en van de Pedagogische Akademie. Het biedt grondiger informatie dan John West - "Kastelen" uit de Globe-reeks (Helmond-Kampen z.j.), al komen daarin aspecten aan de orde, die juist weer in "Van Dichtbij" ontbreken, maar ook hier prefereer ik David Macaulay - "Het kasteel. Het verhaal van de bouw" (Amsterdam - 1978).

J. Rutland, *Een galjoen* (oorspr. titel "See inside a galleon") illustraties J. Berry en M. Trim, Ned. vertaling J.A.M. Kramer - Haarlem-1978.

Na een kort historisch overzicht van oorlog ter zee komt de lezer uit bij het galjoen, waarvan een gedetailleerd beeld gegeven wordt: de inrichting, de voorbereiding van de reis, de zeilen, het leven aan boord, een zeeslagm ontwerp en bouw van een schip, de oriëntatie op zee en gegevens over de Zweedse "Vasa".

Ter afsluiting een jaartallenlijst, een verklarende woordenlijst, een literatuurlijst én een register. Het geheel op dezelfde manier als de vorige twee delen rijk geïllustreerd.

Jammer van alle goede bedoelingen met dit boek, maar de hoofddruk, die achterblijft is die van een warboel van niet-of half-verklaarde technische termen, waar je als lezer al snel op afknappt. En dan wordt het plaatjes kijken. Wat is een karveel? Hoe ziet een latijnzeil eruit? Wat is een snep? Waarom zoveel aandacht voor de kabelaring?

Misschien is door de vertaling de tekst niet soepeler geworden, de grondfout ligt m.i. in het feit, dat er niet geselecteerd is welke informatie wenselijk c.q. noodzakelijk is voor de geïnteresseerde lezer. Storend in de vertaling is het consequent toegepaste foutieve meervoud "kanons". En ook in dit boek wordt gesproken van "gemakken" zonder verdere toelichting. De functie van de jaartallenlijst (1492-1805) is in het kader van het boek niet zo erg duidelijk.

Zeer verheugend op het eerste gezicht is het feit, dat er een register in het boek zit. Men mag van boeken voor het documentatiecentrum verwachten dat ze voorzien zijn van een register. Alleen of uitgevers zien er het belang nog niet van in of ze hebben er (nog) geen kaas van gegeten. Dit register is in ieder geval vreselijk onzorgvuldig. Enkele voorbeelden: op pagina 7 wordt in de tekst geschreven over galeien en een Phoenicisch galei wordt afgebeeld. In het register ontbreekt "galei", maar komt wel voor "Phoenicisch galei". Ander voorbeeld: in het register komt voor "karveel" verwijzend naar pagina 7. Op deze pagina vindt de lezer: "Kraken en karvelen met drie of vier masten en met een combinatie van razeilen en latijnzeilen werden ontwikkeld" met een afbeelding van een kraak. Wat is de lezer nu wijzer geworden over een karveel?

Een enorme misser, maar waarschijnlijk dan ook een unieke, is dat de paginanummers, waarnaar het register verwijst, ontbreken op de pagina's . . . De Nederlandse bewerking stelt weinig voor. Weliswaar toont het boek op de pagina's 8-9 een in 1650 gebouwd "Hollands galjoen", maar dat is dan ook het enige. Het accent ligt op Engeland, zo zelfs, dat de strijd in 1588 een aangelegenheid was tussen Engeland en Spanje. En aan de literatuurlijst heeft opnieuw onze leerling weinig. En weer eerst de titel en daarna de auteursnaam; ditmaal met plaats van uitgifte, maar zonder jaar!

Samenvattend komt aanschaf van dit deel me niet wenselijk voor, noch voor de basisschool, noch voor de Pedagogische Akademie. De hoofdzaken uit het boek zijn sneller te vinden in C.J. Buytendijk, W. Kuperus en C.J. Seip - "Geschiedenis in Onderwerp en Opdracht" (Amsterdam-1976) deel 2 het leerlingenboek (hoofdstuk 3 "De wereld wordt groter") met ook een hele duidelijke tekening van een galjoen.

Cees van der Kooij

In de serie "Historische Verhalen" (reeds bezig aan de 26e jaargang!) verschenen weer vier deeltjes (elk 32 pagina's) over zeer uiteenlopende onderwerpen. Hendrik Prins beschreef de val van Constantinopel in 1453, Son Tyberg de dwangarbeidersjaren van Dostojewski in het Siberische Omsk, Marcel van Jole de belangrijkste fase uit het leven van de schilder Jordaens en Walter van Dam enige maanden strijd in de Spaanse Burgeroorlog.

"De val van Constantinopel"

1453: een jaartal, dat menig een heeft moeten leren in het rijtje van mogelijke eindpunten van de Middeleeuwen: 1453, 1492, 1500 en 1517. De val van het onneembaar geachte Constantinopel. In het verhaal "De val van Constantinopel" van Hendrik Prins (reeks 26, nr. 1) ontmoeten we de 18-jarige Andreas, die voor ons de listen en lagen van de Turkse belegeraars onder leiding van sultan Mohammed II en de moed en wanhoop van de Griekse en Latijnse verdedigers beschrijft, met als afloop de zegevierende plundertochten van de Turken in de door hen veroverde stad. Als bij toeval weet Andreas aan de moordlust van de overwinnaars te ontkomen en daaraan "danken" wij zijn verslag, dat door een kaartje in het boekje goed te volgen is.

"Gevangene in Siberië"

Wat betekende het: veroordeeld te zijn tot dwangarbeid in Siberië tijdens het tsarenregiem in Rusland? Dostojewski was midden in de negentiende eeuw vier jaar zelf dwangarbeider in het Siberische Omsk en legde zijn belevenissen vast in "Aantekeningen uit het dodenhuis" (1861-1862). Op basis hiervan stelde Son Tyberg het tweede historische verhaal uit de 26e reeks samen onder de toepasselijke titel "Gevangene in Siberië". We lezen over Dostojewski's arrestatie en over zijn doodvonnis. Op het laatste moment werd dit vonnis veranderd in vier jaar dwangarbeid in Siberië. We leven met hem

mee in het kamp in Omsk: het wantrouwen van zijn medegevangenen vanwege zijn aristocratische komaf, zijn weersin tegen het hem omringende gespuis, maar evenzeer de ontroerende momenten, wanneer hij ontdekt dat misdadigers ook mensen zijn. Het verhaal eindigt met zijn ontslag uit het kamp.

"Jacob Jordaens"

Het leven en streven van een zeventiende eeuws schilder staan centraal in deel drie van deze reeks, geschreven door Marcel van Jole. Het boekje is speciaal in deze reeks opgenomen, omdat in 1978 het driehonderd jaar geleden was, dat Jordaens overleed en in het Noordbrabantse Putten begraven werd.

Het verhaal begint in 1622 (als Jacob 29 jaar is) en laat zien hoe hij geleidelijk aan de beroemde schilder uit Antwerpen werd, die opdrachten kreeg van de hoven in Engeland en Zweden. Het verhaal eindigt met de voltooiing van "De triomf van prins Frederik Hendrik", door Jordaens in opdracht van Amalia van Solms voor huis Ten Bosch te 's-Gravenhage gemaakt. Dit stuk was tevens Jordaens eigen grote triomf.

"Vooruit compañeros"

Het is een vrijwel onmogelijke opgave om in 32 pagina's inzicht te geven in een zo'n complex historisch gebeuren als de Spaanse Burgeroorlog. Walter van Dam deed onder de titel "Vooruit compañeros" (nummer 4) toch een poging daartoe. Hij koos - in dit geval een uitstekende keus - voor een hoofdpersoon, die als vreemdeling het Spaanse Volksfront te hulp snelde. Een hoofdpersoon dus, die onbekend is ter plaatse en alles uitgelegd moet krijgen. Beschreven worden de belevenissen van Antwerpse Rik in de periode juli 1936 tot december 1936: het moment van zijn vertrek uit België tot het moment, dat hij - hersteld van een zware verwonding - uit het ziekenhuis ontslagen werd en opnieuw ten strijde trok. Daar tussen in: zijn aankomst in Barcelona, zijn "training" tot Volksfrontstrijder en de eerste schermutselingen met de fascistten, waarbij hij gewond raakte.

Dit alles geeft maar een zeer fragmentarische indruk van de Burgeroorlog, eigenlijk slechts een incident - schermutselingen om een boerderij - krijgt de nadruk. De rest moet duidelijk worden uit de (te) beknopte inleiding en het evenzeer (te) beknopte nawoord.

Bruikbaarheid voor het onderwijs

Hoewel de onderwerpen niet direct voor de hand liggen in ons geschiedenisonderwijs van de lagere school, zijn enkele van deze nieuwe deeltjes uit de serie "Historische Verhalen" toch wel bruikbaar.

Het meest aansprekend qua stijl en sfeer is het deeltje over Dostojewski, dat zeer goed als discussiemateriaal gebruikt kan worden bij het thema "misdad en straf".

Het deeltje over Constantinopel kan - wanneer men niet op de historische draagwijdte van het gebeuren in wil gaan - heel goed exemplarisch functioneren voor het belegeren en verdedigen van een laat-Middeleeuwse stad. Jordaens zou best eens aandacht kunnen krijgen in ons onderwijs om de eenzijdige gerichtheid op Rembrandt als zeventiende eeuwse kunstenaar te nuanceren. Het boekje geeft nuttige informatie over bestellingen van kunstwerken in die tijd en de daaruit voortvloeiende onderwerpkeuze. Moeilijker, inpasbaar lijkt me het laatste deeltje over de Spaanse Burgeroorlog. Dit lijkt toch wel erg ver buiten de wereld van de lagere schoolkinderen te liggen en via dit boekje komt de lezer niet tot fundamenteel inzicht in de kwestie, omdat slechts een korte periode centraal staat. Hoogstens is nog iets te doen met de keuze van de hoofdpersoon: zich vrijwillig aanmelden om mee te strijden met het Volksfront.

De boeken zijn geschreven voor het Belgische onderwijs, educatief begeleidend met algemene informatie (inclusief een tijdbalk) vooraf en op de achterzijde een functioneel kaartje. Vanzelfsprekend komt dan ook de vrijwilliger Rik uit "Voor-

uit *compañeros*" uit Antwerpen. Op zich is dit niet zo storend. Anders ligt het met het boekje over Jordaens: hier is enige begeleiding nodig vanwege de benadering van de zeventiende eeuw vanuit Zuidnederlands standpunt. Een nederlandse lezer knippert even met de ogen als hij leest: "Natuurlijk weet je dat ons land in de 17e eeuw erg verarmd was". Pas bij het vervolg ("De Schelde was immers gesloten") realiseer je dat met "ons land" de Zuidelijke Nederlanden bedoeld zijn.

Zakelijke gegevens

"Historische Verhalen"

Uitgeverij De Sikkel n.v. — Kapelsestraat 222 — 2080 Kapellen (België).

Prijs per reeks (tien deeltjes) 210 fr. (160 fr. bij meerdere abonnementen). Losse nummers: 25 fr.

Cees van der Kooij

C.W. van Voorst van Beest, *De Bourgondiërs en de lage landen*, Haarlem 1977, uitgeverij Fibula-Van Dishoeck, 96 blz. f 8,10.

Als de auteur van dit boekje in het voorwoord zijn lezers tegen een gedeelte van zijn product waarschuwt, dan is dat niet zonder grond. De eerste veertig bladzijden bevatten namelijk levensbeschrijvingen van de Valois-hertogen van Bourgondië en zijn volgestopt met feiten. Deze inleiding heeft alle meeslepende charme van een ouderwets jaartallenboekje en men mag hem dan ook van de schrijver zelf best overslaan.

De rest van het boekje bevat echter best leesbare stukken. Helder zijn de gedeelten over de bronnen van de welvaart, over het culturele leven en vooral het prima stuk over het staatsbestuur.

Omdat het boekje kennelijk bedoeld is voor jonge lezers, is de taal eenvoudig gehouden, maar ook inhoudelijk is de tekst vaak wat simpel. Zo wordt verteld dat het oorlogvoeren echt niet duur was en zo wordt Karel de Stoute beschreven als de man die de slechte Adolf van Gelre afzette omdat de keizer en de paus het zo schandelijk vonden dat deze Adolf zijn vader had gevangen genomen.

Een ernstiger bezwaar is echter dat de vlag de lading niet dekt. Het boekje gaat over de Bourgondiërs, maar slechts in heel geringe mate over hun bemoeienissen met de lage landen. Het is in wezen een beschrijving van de hertogen en hun cultuur en als zodanig kan men de iets oudere leerlingen bijvoorbeeld beter "De Bourgondiërs" van Vaughan aanbevelen. Een bibliografie of nadere literatuurlijst ontbreekt trouwens.

Dat neemt niet weg dat het boekje voor jongeren heel geschikt is. Doordat het een helder geschreven en handzaam naslagwerkje is, overwegen de positieve aspecten.

D.A. Berents

Overwintering op Nova Zembla (Prisma nr. 1826)

De gedenkwaardige reizen van Willem Ysbrantsz. Bontekoe (Prisma nr. 1827) prijs: f 5,90 resp. f 5,—.

Het kan een prijzenswaardige gedachte heten van de Uitgeverij Het Spectrum om een paar "top-hits" uit ons maritieme verleden te publiceren in een vorm die qua taalgebruik en qua prijs voor velen bereikbaar is.

Het journaal van de "seylagie" van Willem Barentsz en diens kornuiten werd in modern Nederlands "vertaald" door Arjen van Nimwegen, de belevenissen van Bontekoe vonden hun overzetting in hedendaags Nederlands bij Ellen Zijlmans-van der Groen.

Bij de lezers van dit blad kan men de inhoud van beide reisverhalen bekend veronderstellen. Wie heeft niet als kind met

ingehouden adem de metterdaad ijselijke avonturen van Willem Barentsz en Jacob van Heemskerck beluisterd wanneer in de les verteld werd hoe koen zeemanschap hopeloos vastliep in de ijsschotsen van de Poolzee? En menigeen heeft in de Historische Afdeling van het Rijksmuseum te Amsterdam de collectie voorwerpen bekeken die eeuwen later van de behuizing aan de IJshaven op 76 gr.N.B. merkwaardig goed behouden in de vitrine van het museum belandden.

En de belevenissen van Bontekoe zijn ons allen vertrouwd dankzij de lectuur van de scheepsjongen Paddeltje.

Voor degene die het onopgesmukt verhaal willen lezen van de hand van de mensen die het echt allemaal zelf hebben meegeemaakt is de weg daartoe nu wel heel gemakkelijk gemaakt. De indrukwekkende publicaties van de Linschoten-Vereniging (de delen XIV en XV, respectievelijk LIV) zal niet ieder in zijn of haar boekenkast hebben staan en niet in elke bibliotheek zal men ze kunnen aantreffen.

Op het eerste gezicht dus een welkome aanwinst voor de schoolbibliotheek en het vakbibliotheekje van de geschiedenisleraar of -lerares.

Naar mijn mening horen beide boekjes in het handbibliotheekje van de docent beslist thuis — zeker wanneer deze de klas (zij het zo af en toe) eens wil vergasten op een goed verhaal. De moeizame strijd om het bestaan zoals die door Gerrit de Veer in z'n Nova Zembla-verhaal wordt geschilderd zal menige leerling boeien en de problematische verhouding met de "inboorlingen" op Sumatra en Macao kan een bijdrage zijn tot een schildering van de confrontatie tussen blank en niet-blank in het eerste kwart van onze Gouden Eeuw.

Anders wordt het, wanneer men deze boekjes in de handen van onze leerlingen geeft.

Beide bewerkers stonden voor het probleem dat ze van de sfeer die rond het Nederlands zoals dat rond 1600 geschreven werd zo veel mogelijk wilden bewaren terwijl ze anderszins toch het hedendaags taalgebruik wilden benaderen. En dan komt het moment waarop je toch moet gaan kiezen voor het een of het ander. Ellen Zijlmans heeft een duidelijke neiging om voor het hedendaags taalgebruik te kiezen. Het gevolg is, dat er een verhaal is ontstaan dat voor onze leerlingen heel toegankelijk is geworden omdat woordkeus en zinsbouw geen problemen zullen opleveren. De docent — als hij of zij de oorspronkelijke tekst kent, of redelijk vertrouwd is met het taalgebruik uit vervlogen tijd — zal denken dat het toch jammer is, dat van de charme rond het oude Nederlands niet zo veel over is gebleven.

Arjen van Nimwegen heeft andersom gekozen. Gevolg is dat de docent misschien meer het gevoel heeft werkelijk in aanraking te komen met een mens uit het verleden, maar dat de leerling geconfronteerd wordt met een hoogst ouderwetse zinsbouw — alleen dan in een moderne spelling. Misschien dat een Atheneum-leerling er weinig moeite mee zal hebben, maar een gemiddelde MAVO-leerling zal beslist het spoor bijster raken in de zeer lange (en stilistisch niet altijd vlekkeloze) samengestelde zinsconstructies die Gerrit de Veer te boek stelde.

Arjen van Nimwegen veronderstelt bij de lezer nogal wat zaken bekend. Ik noteerde o.a. de begrippen astrolabium, declinatie, kommies, zoutbergen in Spanje en ik vroeg me af wat een "geschoren schuitenzel" is. Wellicht was een verklarende woordenlijst achterin geen overbodige weelde geweest.

Er staan wel heel wat voetnoten onder aan de pagina's, maar de leerling die in een voetnoot op blz. 40 leert wat een botte-loef is, is dat toch wel vergeten wanneer tientallen pagina's later die scheepsterm weer voorkomt. Ook de inleiding die Arjen van Nimwegen schrijft lijkt me voor de Mavo-leerling wat hoog gegrepen.

Dat laatste kan beslist niet beweerd worden over de inleiding bij het relaas van Bontekoe. Voor een ieder begrijpelijk is de korte, doch uitstekende, beschrijving van de samenstelling

van een scheepsbemanning (alleen zal de lezer zich afvragen om hoeveel mensen het nu eigenlijk ging) en van de bouw van een Oostindiëvaarder. (Een tekeningetje hierbij zou overigens een en ander nog wel verduidelijkt hebben). Ellen Zijlmans veronderstelt — en dat nog wel zonder een enkele voetnoot — veel minder bekend. En dat is een compliment voor haar vertaalkunst!

Wil men een van deze boekjes aan een leerling ter hand stellen om met behulp daarvan een of andere opdracht uit te voeren dan zijn diverse naslagwerken onontbeerlijk. Zonder een zeer goede atlas (zowel een hedendaagse als een historische) zullen de leerlingen ongetwijfeld verdwalen. Daar helpt ook het kaartje voor in de uitgave van de Overwintering op Nova Zembla (het andere boekje doet het zonder kaart) onvoldoende — misschien doordat het zo sterk verkleind moest worden dat het nauwelijks meer leesbaar is. Ook het gebruik van woordenboek en encyclopedie zal bij het op deze manier gebruiken van beide boekjes gestimuleerd worden. Dat is, didactisch gezien, een goede zaak, maar of het (vooral bij van Nimwegens bewerking) niet een frustrerende aangelegenheid wordt voor de leerling die per pagina een keer of vijf naar een naslagwerk moet grijpen lijkt mij nauwelijks een vraag.

Dat neemt niet weg, dat er heus wel zinnig te werken valt met beide boekjes, maar dan zal de docent toch wel sterk gerichte opdrachten moeten formuleren. Op die manier kan er dan wellicht eens een "examenwerkstuk" ontstaan dat afwijkt van het geijkte overschrijven, dat inderdaad het gebruik van naslagwerken noodzakelijk maakt en waarbij — en dat zou m.i. een verdienste zijn — de leerling met een heuse "bron" bezig is geweest.

Wie er meer voor voelt om bepaalde passages te gebruiken voor kortere opdrachten in de klas naar aanleiding van tekstmateriaal zal ongetwijfeld in beide boekjes wel heel wat van zijn of haar gading vinden.

Resumerend: De Overwintering op Nova Zembla hoort thuis in de boekenkast van de docent, terwijl een enkel exemplaar in de schoolbibliotheek ook niet zou misstaan. En van de denkwaardige reizen van Bontekoe zou ik in de schoolbibliotheek graag meerdere exemplaren opnemen als het aan mij lag.

George Bol

Johan Fabricius, *Toontje Poland onder de tropen*. Illustraties: Dick de Wilde. Uitgever: Leopold Den Haag, 1978, 221 blz. Prijs f 22,50.

Na "Toontje Poland, een Alkmaarse jongen in de dagen van Napoleon", is dit boek als vervolg verschenen. Met zijn vrienden Klaas en Hein dient Toontje de koning in Indië om aldaar "rust en orde" te brengen. Een van de verdiensten van dit boek is, dat het overtuigend weergeeft waarop dit neerkwam. Naar alle delen van de archipel zien we onze vrienden optrekken om er het oorlogshandwerk uit te oefenen. Ook in de eerste helft van de 19e eeuw was de idylle van een in vreedzaamheid bestuurde archipel meer mythe dan werkelijkheid. Via de figuur van Klaas blijkt de scepsis van de auteur. Curieus is de visie, die generaal De Kock in de mond wordt gelegd, als deze zijn soldaten instrueert over de taak, die hen wacht:

"Nu dan, omdat we toen dus bondgenoot van de Engelsen zijn geworden, moest Engeland ons Indië later weer teruggeven. Of ze 't graag deden, weet ik niet, maar om het nog langer vast te houden, dat zou niet fatsoenlijk zijn geweest. Kunnen jullie me nog volgen? Mooi zo, dan maar weer verder. Door al dat heen en weer is er natuurlijk onrust onder het volk daarginds ontstaan. En nu is het jullie taak om de rust en orde in Indië te herstellen. Een mooie taak, mannen. Hou Neerlands eer hoog en laat ons rood-wit-blauw weer fier wapperen. Zijn er nog

vragen? Hij keek in het rond. Alleen Klaas had een vraag: Vinden die mensen daar het prettig dat wij weer terugkomen, Generaal? Onder de officieren die achter de Generaal stonden, steeg een afkeurend gemompel op. De Generaal zelf dacht even na. Dat hangt van jullie af. Of jullie je gedragen als mannen die de vrede komen brengen. Het volk daar wil graag vrede, dat begrijpen jullie toch wel: het wil in rust zijn rijstvelden kunnen bebouwen. Jullie helpen het dus alleen maar als jullie alle onruststokers en oproerkraaiers in het nekvel pakt. Zo, dat was het dan".

Net als in het vorige boek valt de voortreffelijke schildering van gebeurtenissen en menselijke verhoudingen op. Niet in de laatste plaats die tussen blank en bruin. Fabricius neemt zijn jeugdige lezers serieus en tracht op talrijke bladzijden een verantwoord beeld te geven van de mentaliteit van de inlander. In de karakterisering van de hoofdrolspelers, de soldatenvrouwen Fien en Mina niet in de laatste plaats, is de auteur op zijn best. De snelle carrière van Toontje, het vrijwillige pionierschap van Klaas op een schamel stukje Indische grond en de trieste aftocht als invalide van Hein, komen niet zo maar uit de lucht vallen, maar zijn tot op zekere hoogte verklaarbaar.

Juist omdat het boek betrekking heeft op een haast vergeten schoolonderwerp verdient het extra belangstelling. Want al zal het cultuurstelsel nog wel tot vermoeiens toe worden uitgelegd, de overgang van het Engelse naar het Nederlandse bestuur, de Padri-opstanden en de Java-oorlog zijn geen vaste kost meer op het schoolmenu.

Misschien dat juist daarom deze periode zich goed leent voor het maken van een werkstuk. Behalve op een thema-boekje over onze koloniale geschiedenis of De Rek's "Koningen, Kabinetten en Klompenvolk" zou best een beroep mogen worden gedaan op een verhalend jeugdboek als Toontje Poland, ook al is het voor een dergelijk doel nooit geschreven. Vele passages lenen zich trouwens uitstekend als incidentele leestekst. Maar ook gewoon als leesboek uit de uitleenkast kan deze Toontje Poland op tevreden klanten uit tweede, derde en vierde klassen rekenen.

Kritiek richt zich eerder op details dan op hoofdzaken. Zo vermoed ik dat de schrijver de kennis van Indische termen bij zijn jeugdige lezerspubliek heeft overschat. Weliswaar wordt veel verklaard, maar bij insiders bekende namen als kraton en benteng zullen uit de kontekst niet als vanzelfsprekend duidelijk worden. Dit laatste geldt in nog sterkere mate voor de geografische aanduidingen. Op blz. 58 vraagt Toontje zich af: "Waar lag dat eigenlijk? Op Java? Op Sumatra? Menig lezer zal zich af en toe dezelfde vraag stellen. Terecht is een kaartje opgenomen, maar nadere detaillering was niet overbodig geweest.

Samenvattend: dit tweede "Toontje" is een aanwinst voor onze historische jeugdliteratuur. Boeiend geschreven, confronteert het onze leerlingen met de vraag, die Klaas zich stelt: "Wat doen we hier eigenlijk? Wat hebben we in dit land te maken?"

De illustraties sluiten goed bij het verhaal aan.

H. van der Veen

Het Schrijverskollektief/Fiel van der Veen, *100 jaar geleden*, Kosmos, Amsterdam 1979, 160 blz., prijs f 34,50.

Het belangrijkste nieuws in de afgelopen periode was het verschijnen van het mei-boek van de maand "100 jaar geleden", een boek, dat zich richt tot de jeugdige geïnteresseerde in geschiedenis.

Het is een produkt van het "schrijverskollektief" bestaande uit Hans Dorrestijn, Karel Eykman, Ries Moonen, Fietze Pijlman, Jan Riem en Willem Wilminck, in kinderboekenland bekende namen. Coördinator van het project was Arie Rampen,

hoofd van een basisschool te Utrecht en didactisch medewerker o.a. van de geschiedenismethode "Mobiël". Het boek is rijkelijk geïllustreerd met echte foto's en met tekeningen van Fiel van der Veen.

Het verhaal

Het boek gaat over een deel (vijf jaar!) van het leven van Claartje. Ze is in 1854 geboren in De Krieke bij Heerenveen. Haar moeder sterft jong en haar vader werkt in Drenthe bij de aanleg van kanalen en zij ... groeit in haar eentje op, verzorgt door de gemeenschap.

Haar vader ziet dit met lede ogen aan en bezorgt haar een nieuw tehuis bij een oom en tante in Enschede. Zo belandt zij in een arbeiderswijk in een grote stad en gaat ze behoren tot het slavenleger van "meneer Jan", een textielmagnaat. 's Ochtends voor dag en dauw op naar de fabriek, de hele dag klossen spoelen en 's avonds laat weer naar huis. Er wordt wel eens gemord in Enschede, maar "rijk en arm zijn er altijd geweest

Haar tante is het minst ingenomen met de komst van deze meeeetster en slijt haar dan ook aan oom Gerben, een binnenschipper. Bij hem krijgt Claartje een cursus zeilen en al gauw weet ze aardig om te gaan met de tjalk 'de Windhond'. Maar ook in de binnenvaart is het slecht en vanuit Friesland steekt oom de Zuiderzee over met gestolen goed, wat hem in Amsterdam duur komt te staan.

Helemaal verloren blijft Claartje achter in de grote, onbekende stad. Ze zwerft wat rond en wordt uiteindelijk liefdevol opgenomen in het gezin Hamer. Jan Hamer is scheepstimmerman en woont met vrouw en kinderen in een kelderwoning. Hier komt ze op krachten en krijgt ze — na een ontmoeting met jongeheer François — de kans om dienst te nemen bij een rijke Amsterdamse familie.

Ze heeft bij de familie Van Sprenckhoven als bellemeisje een fijne tijd. Zoon François helpt haar met lezen en schrijven en geleidelijk vergeet ze haar afkomst en haar vrienden in de Oostenburgermiddenstraat ... Totdat François'vader ingrijpt, zijn zoon verdere contacten met Claartje verbiedt en Claartje uit boosheid zich vergrijpt aan één van de hoeden van mevrouw.

Weer staat ze alleen in het leven en de weg naar het gezin Hamer is moeilijk, maar opnieuw wordt ze goed opgevangen, temeer daar de gezondheid van moeder Hamer te wensen over laat. Hier in het gezin maakt ze de strijd van de scheepstimmerlieden mee. Jam Hamer is één van de oprichters van de scheepstimmerliedenvereniging. Hij leidt de acties, die uitlopen op de staking van 1869. Weliswaar wordt hij ontslagen, maar uiteindelijk is de strijd niet voor niets: het loon gaat omhoog.

Deze verhaallijn wordt enige keren onderbroken door herinneringen van Claartje aan het Friese veen, o.a. aan haar schooltijd bij de "rooie" meester Rauwerda en door verhalen van haar vader — op bezoek in Amsterdam — over de werk-omstandigheden in het veen.

Illustraties

Het boek bevat erg veel illustraties: schitterende foto's en kleurrijke tekeningen van Fiel van der Veen. Op een aantal uitzonderingen na — zoals bv. de kelderwoning (pag. 59) en de veenarbeid (pag. 120) — zijn het foto's die nog niet al te vaak gepubliceerd zijn, wat de aantrekkelijkheid verhoogt. Het contrast tussen de foto's en de tekeningen is wel eens wat erg groot.

Beoordeling

Ieder, die dit boek in handen neemt, zal geboeid tot het einde toe het verhaal van Claartjes wederwaardigheden volgen. Of dit echter ook voor kinderen het geval is, blijft na lezing de vraag. Er zijn twee factoren, die het leesplezier voor kinderen negatief kunnen beïnvloeden:

a) de verhaallijn

b) de didactische opzet.

De vraag is of het voor jeugdige lezers wel zo plezierig is, dat er een aantal "mijmerhoofdstukken" in het boek voorkomen, die de vaart uit het verhaal halen. Herinneringen in een verhaal bouwen is op zich niet problematisch; het wordt pas een probleem — zoals hier — wanneer die herinneringen uitgroeien tot bijna aparte hoofdstukken, die als het ware een eigen leven gaan leiden los van de verhaallijn. Heel sterk is dat bijvoorbeeld het geval in hoofdstuk 11 "Herinneringen aan de Krieke". Dezelfde storende functie heeft — zij het in iets mindere mate — het verhaal van vader Watse in hoofdstuk 16. En het hoofdstukje 9 over Jantje Dekkers, de krullejongen op de werf, had zeer goed gemist kunnen worden.

De keuze van de verhaallijn is echter sterk bepaald door de tweede factor: de didactische opzet. Heel duidelijk is de bedoeling van de schrijvers alles tot in de puntjes uit te leggen. Dat maakt, dat het boek een schat aan informatie biedt, maar tevens, dat de feiten de fictie zijn gaan overheersen. Overal ontmoet Claartje mensen, die haar iets willen gaan uitleggen, informatie willen geven. En deze informatie is soms zo geconcentreerd, dat het leesplezier erdoor in het gedrang komt. Dit doet zich bijvoorbeeld voor wanneer Claartje kennismakert met het schip van haar oom; de vaktermen rijgen zich aan. Voor de lezer is weliswaar een "verklarende lijst van woorden en begrippen" (pag. 151-160), maar het leest niet prettig, wanneer je van pagina 33 negen woorden en van pagina 34 tien woorden achterin het boek moet opzoeken. Fijn dat die lijst er is, maar moest die zo lang zijn ...?

Prijzenswaardig is de keuze van een meisje als hoofdpersoon; misschien dat "100 jaar geleden" het begin gaat vormen van een doordachttere keuze van identificatiepersonen voor kinderboeken (vgl. "Tekort aan vrouwen en meisjes in leerboeken voor de jeugd" - N.R.C.-Handelsblad 25-04-1979).

Maar met een strengere verhaallijn en met minder didactische doelstellingen was een meer levende Claartje mogelijk geweest.

Het boek wekt de indruk bijzonder goed gedocumenteerd te zijn, met soms een knipoogje naar de bronnen: de buurman van Claartje in De Krieke heet Imke Klaver. Het doet alleen wat vreemd aan, dat bij de illustratie over kinderarbeid vermeld wordt, dat dit in 1902 verboden werd (pag. 17) en dat vader Hamer, als hij eens wat enthousiast thuiskomt van een vergadering luidruchtig de trap op stommelt naar zijn kelderwoning (pag. 111).

Bruikbaarheid in het onderwijs

Gezien bovenstaande kanttekeningen is het misschien maar het beste, dat het boek een plaats krijgt in het lesprogramma via de onderwijsgevende. Deze vindt een schat aan vertelstof in dit boek, waardoor de sociale omstandigheden in het midden van de vorige eeuw duidelijk in de klas gebracht worden. Dat neemt niet weg, dat het boek toch ook van harte aanbevolen wordt voor het documentatiecentrum van een basisschool. En voor een Pedagogische Akademie zeker.

Het is alleen jammer, dat op de flap nog eens onderstreept moest worden, dat "100 jaar geleden" in vergelijking tot het geschiedenisonderwijs een uniek boek is: "Zo beleef je een stuk van de negentiende eeuw op een andere manier dan je in de meeste geschiedenisboekjes leest.

Claartjes geschiedenis is even belangrijk als die van koning Willem III of Thorbecke. Haar geschiedenis is die van de gewone mensen en dat is wel zo spannend". Wie een beetje op de hoogte is van de nieuwste ontwikkelingen in het geschiedenisonderwijs (ook in de geschiedenisboekjes), die weet dat "100 jaar geleden" heel goed aansluit bij wat er gaande is in het geschiedenisonderwijs van de basisschool. Het is echter geenszins zo, dat "100 jaar geleden" aan het begin van die nieuwe ontwikkeling staat.

Al met al mogen we in het onderwijs blij zijn met deze nieuwe aanwinst, die hopelijk op veel scholen in het nieuwe school-

jaar ingebouwd zal worden in het geschiedenisprogramma. Aanwijzingen voor gebruik van het boek kan men vinden in de "Schoolradio-Luisterwijzer" van mei 1979, pag. 53-54 (KRO-Schoolradio - Postbus 9000 - 1201 DH Hilversum).

C. v.d. Kooij

Inge de Wilde, *Aletta Jacobs in Groningen*. Groningen, 1979 (Studium Generale/Universiteitsmuseum), 86 pag. - f 5,00
Te bestellen bij Studium Generale Rijksuniversiteit Groningen - Postbus 72, Groningen.

Honderd jaar geleden - op 8 maart 1879 - promoveerde aan de Universiteit te Groningen de eerste vrouw in Nederland: Aletta Jacobs. Reden tot een tentoonstelling in het Universiteitsmuseum te Groningen met een begeleidend boekje "Aletta Jacobs in Groningen".

Geplaatst tegen de achtergrond van de discussie aan het einde van de negentiende eeuw over de maatschappelijke positie van de vrouw uit de betere kring beschrijft de samensteller Inge de Wilde Aletta's moeizame weg om recht op onderwijs te krijgen. Zij raadpleegde daarvoor primaire bronnen en zorgt zo voor correcties en aanvullingen op reeds bestaande Jacobs-literatuur.

In een apart hoofdstuk geeft neurobioloog Cees van den Berg aan welke plaats toegekend moet worden aan het proefschrift (over localisatie van hersenfuncties) van Aletta Jacobs in de ontwikkeling van de medische wetenschap van die tijd.

Het geheel is rijk geïllustreerd en voorzien van literaturopgaven als bijlage.

Gelet op de betekenis van Aletta's levensgeschiedenis voor de discussies over de positie van de vrouw en gelet op het brede kader, waarin Inge de Wilde Aletta's school- en studietijd heeft geplaatst, verdient dit boekje zeer zeker een plaats in onze schoolbibliotheek. Weliswaar beschikken we dank zij de "Sun"-herdruk weer over Aletta's "Herinneringen", maar daarnaast kan ook dit boekje heel goede diensten bewijzen aan leerlingen, die zich willen verdiepen in de eerste golf van vrouwenemancipatie in Nederland met als "exemplaar" Aletta Jacobs.

En passant maakt Inge de Wilde met haar publikatie voor onze leerlingen duidelijk welke problemen zich voordoen bij ego-documenten als Aletta's "Herinneringen" en toont zij de noodzaak van toetsing van dergelijke publikaties aan de "echte" bronnen heel duidelijk aan.

Cees van der Kooij

Sietse van der Hoek, *Hopend op een beter leven. Drentse veenarbeiders/sters verhalen*. Triangelreeks, Boekencentrum, Den Haag, 1978, prijs f 15,90.

In kort bestek weet de auteur, sinds een paar jaar free-lance journalist, door mensen aan het woord te laten die zelf hun hele leven in het veen in het zuid-oosten van Drente gewerkt hebben en er momenteel nog wonen, een indringend beeld op te roepen van de sociaal-economische ellende die er in 't veen geheerst heeft. Alle uit de geschiedenis van de arbeidersklasse bekende trieste feiten passeren de revue: het alcoholprobleem, het bijna altijd vergeefse staken en het optreden tegen werkwilligen, het optreden van agitators (Constandse, Brommert) en de gedwongen winkelnering.

De vele foto's en afbeeldingen in dit boekje zijn zeer functioneel want ze verduidelijken het beeld van de barre woon- en werkomstandigheden van de veenarbeiders en veenarbeiders.

Hoewel zuid-oost Drente nog een economisch probleemgebied is, is de veengeschiedenis overleefde geschiedenis. Hoe

het geweest is, wil 't Aole Compas, het veenmuseum in Bargercompas laten zien.

Resumerend, een boekje (85 blz.) dat best een plaats verdient in een leerlingenbibliotheek.

F.R. Kat

Methoden

C.G. van der Kooij, *Op weg naar het staatsburgerschap*, dl. I, 26 pag., dl. II, 27 pag.; B. Dollekamp en C.G. van der Kooij *In onze gemeente staat een huis*, I, 30 pag, en II, 24 pag, bestemd voor de bovenbouw der basisschool. Wolters-Noordhoff, Groningen, 1978 (verschenen in de serie: *Praktische Speel- en Werkvormen in het basisonderwijs*, serie I, jaargang 4, 1978).

De Schoolwet de Visser van 1920 voorziet in het onderricht op lagere scholen onder meer in "vaderlandsche geschiedenis". Hieronder wordt tevens begrepen "de eenvoudigste kennis der gemeente-, provinciale en staatsinrichting van Nederland". Een en ander is echter sindsdien niet zo "eenvoudig" geweest of de onderwijsgeveden aan het basisonderwijs - en zij niet alleen - hebben met deze materie geworsteld. Auteurs hebben pogingen gedaan om hen het wat en het hoe voor te houden. De een slaagde er meer in dan de ander om met name het abstracte karakter van de staatsinrichting te doorbreken.

Een nieuwe poging is te melden vanuit Groningen, waar bij Wolters-Noordhoff een viertal boekjes verscheen in de serie "Praktische Speel- en Werkvormen in het basisonderwijs". Twee boekjes van de hand van drs. C.G. van der Kooij, getiteld: "Op weg naar het staatsburgerschap" en bovendien tezamen met B. Dollekamp: "In onze gemeente staat een huis", ook twee boekjes.

In KLEIO, jrg. 18, 1977, nr. 4 is op pag. 283 reeds aandacht besteed aan deze serie Praktische Speel- en Werkvormen in het basisonderwijs. Het betrof toen het deeltje "Het verleden in het heden" uit jaargang 2. Inmiddels is men toe aan de vierde jaargang en de te bespreken boekjes maken deel uit van serie I van deze jaargang.

In het deeltje "Op weg naar het staatsburgerschap" I komen op beknopte wijze aan de orde gedachten, die leven en hebben geleefd t.v. de staatsburgerlijke vorming. Voorts wordt de geschiedenis van het staatsinrichtingsonderwijs aan de lagere school besproken. Afgesloten wordt met aangifte van uitgangspunten, te hanteren voor het onderwijs in de staatsinrichting. De konklusies, die de auteur trekt, zijn interessant en bieden zeker stof tot discussie.

Deel II van "Op weg naar het staatsburgerschap" behandelt didactische werkvormen en leeractiviteiten, die met name voor het onderwijs in staatsinrichting in aanmerking komen: het spel, erbij betrekken van gasten, het interview en de excursie. De vraag wordt gesteld of er een methode aangeschaft dient te worden. De auteur maakt zijn voorkeur duidelijk: de bestaande boekjes kunnen niet op tegen een door het onderwijsteam zelf gemaakt programma! Tot slot wordt een nuttig overzicht gegeven van bestaande hulpmiddelen, afgesloten met een literatuurlijst.

De twee boekjes "In onze gemeente staat een huis" bevatten een verslag van in de praktijk uitgewerkte uitgangspunten, waarvoor in de twee eerstgenoemde boekjes werd gekozen. Het betreft een lessenserie over de gemeente, zoals die werd uitgevoerd in de openbare lagere school te Oudemolen, gemeente Vries in Drente. Iedereen zal de gang van zaken tijdens deze lessenserie naar de eigen situatie vertalen. Aan het einde van de verslaggeving wordt hierop ook ingespeeld. Regelmatig wordt verwezen naar het tweede deeltje van "In onze gemeente staat een huis". Hierin namelijk is opgenomen het leerlingenboekje, dat tijdens de lessenserie is gemaakt.

De twee boekjes "Op weg naar het staatsburgerschap" zijn in tegenspraak tot de serie, waartoe ze behoren, theoretiserend naar opzet en inhoud. Daarentegen doen de twee boekjes "In onze gemeente staat een huis" de serie-titel alle eer aan. Zij bieden de lezer de mogelijkheid tot herkenning van problemen in de eigen praktische onderwijssituatie en dragen bovendien mogelijkheden aan ter oplossing hiervan. De praktisch ingestelde onderwijsgevende zal wellicht sneller naar de twee laatstgenoemde boekjes grijpen. Maar laat hij/zij niet nalaten om in een rustig moment eens de twee eerstgenoemde boekjes door te nemen.

Men kan hierover van mening verschillen, maar naar mijn mening moeten de vier deeltjes als een eenheid worden beschouwd. Ze vormen een goed evenwicht tussen theoretische bezinning en praktische arbeid. De boekjes zijn voorzien van functionele illustraties en hebben een rustig lettertype. Het lijkt de moeite waard om kennis te nemen van deze poging het abstrakte karakter van het staatsinrichtingsonderwijs in meer concrete zin om te buigen.

F. Govers

Peter Meijer: *Van opstandige gewesten tot zelfstandige republiek, de Unie van Utrecht en de strijd om de vrijheid*, 's-Gravenhage 1979, 44 blz.

De titel van het boekje, bestemd voor mavo, havo en vwo, geeft al aan, dat de nadruk op de politieke ontwikkeling ligt. Geen verrassende constatering, want in vrijwel elk schoolboek is de aanpak van de "Unie" niet anders geweest. Toch heeft de schrijver het zich daarmee niet gemakkelijk gemaakt. De belangstelling van leerlingen, voor wie dit boekje bestemd is, is meestal niet op dit aspect van geschiedenis gericht. Het is dan ook een goed idee geweest opvattingen en idealen van Oranje en Filips II centraal te stellen. Het vergemakkelijkt een beoordeling van de motieven die tot de opstand hebben geleid. Het laatste hoofdstuk, Filips II en Oranje: beiden verslagen, kon dan ook een goede afsluiting van het geheel worden. Desondanks is de "stofkeuze" tamelijk traditioneel gebleven. Dat geldt minder voor de gebruikte bronnen. Deze zijn "hertaald" en gevarieerd naar afkomst en inhoud. De opdrachten, vaak ontleend aan de bron-fragmentjes, zijn geschaard. Naast cognitieve vragen naar kennis en inzicht, zijn ook een aantal originele, creatieve opdrachten in het boekje te vinden. Een voorbeeld daarvan is de wervende speech van Oranje en Filips II voor de Nieuwlandse televisie. Mede door de verwerkingsmogelijkheden wordt aan leerlingen de gelegenheid geboden zich intensief met de opstand bezig te houden. Het sobere taalgebruik, met veel korte zinnen, en de vele illustraties, dragen daartoe bij. Jammer genoeg zijn de afbeeldingen van kaarten, schilderijen en prenten uitsluitend "illustratie" gebleven. Er is nauwelijks gebruik gemaakt van de kansen die deze visuele bronnen geven. Dat is des te opmerkelijker, omdat de gedrukte bronnen wel goed zijn benut. Ondanks veel waardering, blijft de vraag of niet geprobeerd had moeten worden Unie en opstand in een wat ruimer kader te plaatsen. De detaillering van het politiek-militaire verloop is zodanig, dat het buiten beschouwing blijven van economische, sociale en culturele aspecten des te meer opvalt. Het "volk achter de leiders", toch geen onbetekenende factor in de geschiedenis van de opstand, is wel erg in de schaduw gebleven. En dat laatste kan toch niet de bedoeling van historicus Vonhoff en zijn stoet van herdenkers zijn geweest!

Rest nog te vermelden, dat de chronologie en lijst van begrippen een zinvolle aanvulling vormen.

H. van der Veen

H.G. Leih, *Geschiedenis van het Protestants-Christelijk Onderwijs* (Serie DICHTERBIJ, J.H. Kok, Kampen z.j.) 66 blz., f 6,50.

Dit deeltje uit de serie DICHTERBIJ werd geschreven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Unie 'School en Evangelie', een organisatie die in 1879 onder de naam de Unie 'Een School met den Bijbel' werd opgericht om het door de nieuwe 'Scherpe Resolutie' van Kappeyne van de Coppello belaagde bijzonder christelijk onderwijs te steunen door middel van een jaarlijkse collecte. Het boekje geeft daarom nog eens in kort bestek de geschiedenis van de schoolstrijd. De schrijver begint met een overzicht van de onderwijsidealen sinds de Grieken, besteedt vervolgens aandacht aan het onderwijs in de Nederlandse Republiek om via de onderwijswetgeving in de negentiende eeuw door Van der Ende (niet Van der Ende zoals abusievelijk op blz. 18 en 20 staat) bij zijn eigenlijke thema terecht te komen. Hij sluit zijn verhaal af met een bespreking van de vraag naar het eigene van het christelijk onderwijs.

Het boekje richt zich vooral op de oudere leerlingen van het voortgezet onderwijs. Ik denk dat zij dit geschriftje inderdaad zonder veel moeite zelfstandig kunnen bestuderen. De tekst is eenvoudig, de schrijver heeft aardige fragmenten uit zijn bronnenmateriaal opgenomen en de illustraties zijn zinvol. Toch waag ik het te betwijfelen of de leerlingen na lezing veel begrip voor het gebeuren tijdens de schoolstrijd zullen hebben gekregen. Daarvoor is deze geschiedenis naar mijn mening toch te veel gedenkschrift gebleven.

Waarom was er zoveel weerzin tegen de bijzonder christelijke school? Je zult, om daar iets van te kunnen begrijpen, toch moeten proberen je in de gedachtenwereld van 'de anderen' te verplaatsen. Proberen je te realiseren dat de voorstanders van de bijzonder christelijke school in de ogen van velen 'dompers' waren, die het licht van de vooruitgang dreigden te doven. Die zienswijze was niet zo maar uit de lucht komen vallen. Een Da Costa (hoeveel christelijke scholen zouden later naar hem genoemd worden?) verdedigde met de bijbel in de hand de slavernij, een Capadose noemde de koepokinenting 'een nieuwe vrucht aan de boom des kwaads'.

Het onderwijs dat de 'dompers' wilden, had een sterk reactionair karakter. Het betekende een terugkeer tot de oude zeventiende-eeuwse calvinistische traditie: militant Orangistisch en onderdraagzaam orthodox; Maurits tegenover Oldenbarnevelt. Ik wil niet beweren dat een leerling niets van dit alles uit het boekje van Leih kan halen. Heel duidelijk spreekt bijvoorbeeld het citaat uit de *Standaard* van 7 april 1879 op bladzijde 34 vanuit deze traditie. Daarin wordt namelijk de "neutrale school" verweten, dat het in die school onmogelijk is "de geschiedenis des Vaderlands" te onderwijzen, zonder dat ook maar ergens blijkt dat men zich van de verenging van de vaderlandse geschiedenis tot de calvinistisch-orangistische interpretatie ervan rekenschap gaf. Maar de leerling zal dit soort conclusies wel geheel op eigen houtje moeten trekken. Van de schrijver hoeft hij in deze kritische richting geen enkele steun te verwachten.

Zoals gezegd, aan het eind van het boekje gaat de schrijver in op het eigen karakter van de christelijke school. Ik moet eerlijk bekennen dat ik met zijn vrijblijvende ethische beschouwing weinig raad weet. De 'beste jongens, ... gegrepen door het bijbels aspect van de gerechtigheid' (blz. 61) over wie hier onder andere wordt geschreven, hebben daar in de praktijk niet veel aan, vrees ik. Dat was zo in 1930, toen de Friese christelijke onderwijzer Fedde Schurer in Lemmer door zijn schoolbestuur geschorst en ontslagen werd, omdat hij hardop durfde zeggen dat een moderne oorlog een goddeloze moordpartij was en hij, nadat ook de Commissie van beroep van de Schoolraad van de scholen met de Bijbel zich tegen hem gekeerd had, zijn heil bij het openbaar onderwijs mocht zoeken.

Dat is nog steeds zo in 1979 als de christelijke leraar Pronk door zijn schoolbestuur in Katwijk aan de kant wordt gezet, omdat zijn politieke vertaling van de bijbelse boodschap het Sanhedrin niet past. Beide geschiedenissen komen in Leih's verhaal van het Protestants-Christelijk Onderwijs niet voor. Maar dat had U al begrepen.

G. Groenhuys

Varia

Steef Davidson, *Beeldenstorm. De ontwikkeling van de politieke strip*. v. Gennep, Amsterdam. ISBN 9060123158

Tallose politieke strips, door de auteur bijeengegaard uit verschillende landen, vormen de inhoud van dit overzichtswerk over de politieke strip uit de periode van 1965-1975. In hoeverre de keuze van Davidson een representatieve is, vermagine ik niet te beoordelen. Alle strips zijn gelukkig van duidelijke vertalingen voorzien. Beslist geen overbodige luxe omdat het merendeel door de kleine lettertjes in de spreekkamer van een oogarts niet zou misstaan. Informatief, maar op zijn waarheidsgehalte voor mij moeilijk te controleren, is de geschiedenis van de politieke strip. Tegen het boek heb ik twee grote bezwaren: één van technische aard en één van principiële aard.

Om met het technische bezwaar te beginnen: het boek is zo slecht gebonden dat mijn exemplaar binnen de kortste keren tallose losse bladzijden kende. Mijn tweede bezwaar geldt het feit dat Davidson weliswaar constateert dat de arbeiders "zich met hun onvrede in het geheel niet in de jeugdrevolte herkennen" (blz. 71), maar nalaat een dimensie aan zijn boek toe te voegen door zich af te vragen waarom dit zo is of zou zijn.

De docent die aanschaf van *Beeldenstorm* voor een schoolbibliotheek overweegt, kan "zijn" geld beter aan een ander boek besteden.

Beeldenstorm is niet bestand tegen gebruik door leerlingen die vaak nogal "biblioclastisch" zijn aangelegd.

F.R. Kat

Dick Houwaart, *NIEUWS, 150 jaar krantenkijk op de wereld*. Omniboek, Den Haag 1978, prijs f 45,-.

Bij Omniboek verscheen vorig jaar dit zo op eerste gezicht nuttig overzichtswerk van de bekende, politiek-journalist Houwaart. Het kloeki boek biedt naast begeleidende tekst veel facsimiles van diverse kranten. Er wordt door de samensteller meteen met de deur in huis gevallen en direct is daar de Oprechte Haarlemmer van 1795. In zijn tekst staan naast chronologische verbanden en parafrasen ook veel diachrone analogieën om als het ware de op de eerste pagina al gebezigde stelling — "Er is dus, zouden wij kunnen zeggen, geen nieuws onder de zon als wij over het nieuws spreken." — telkenmale te bewijzen. Vaak worden daarbij allerlei waardeoordelen ten negatieve over vroeger afgegeven, m.n. bij al te concessief en conservatief optreden, zonder veel nadere explicatie. Elke docent kent het gevaar van het te vaak ter tafel brengen van analoge opmerkingen; voor je het weet is te snel een standpunt ingenomen — a priori politiek bezig zijn is het laatste, waar geschiedenisonderwijs het meest mee gediend is!

De jaren 1840-1890 worden krantenloos afgedaan en tot één pagina gecompileerd, een knap staaltje, maar niet geheel verantwoord. De indruk, die verdacht snel gewekt wordt, van snelle selectie en broodwerk krijgt op deze wijze steeds meer voedingsstof. Ook uit didactisch oogpunt is er een kans gemist. Te weinig wordt van een bepaald gebeuren, als bv. de Belgische Opstand of de Spoorwegstaking van 1903, meer dan

één krant afgedrukt. Zo is een vergelijkend onderzoekje niet te doen en kun je met dit boek niet zo maar leerlingen aan het werk zetten. De afgedrukte facsimiles zijn daarbij ook nog van meer dan belabberde kwaliteit; er zijn wel uitvergrotingen, doch meesttijds ver van elkaar en dus los van de context. De selectie moge eveneens steeds meer bevreemden: de Russische Revolutie ontbreekt (Stoelinga's boekje is Houwaart kennelijk onbekend), steeds meer "leuke" zaken worden afgebeeld, Troelstra in 1918 moet het tegen Versailles afleggen. Wel wordt breed de bom op "de Zeven Provinciën" uitgemeeten — om Indie er ook nog bij te slepen?

Bij Hitler's Machtübernahme vinden we dan eindelijk een gevarieerder beeld, terwijl Spanje gelegenheid biedt ook de communistische pers te laten horen. De Tweede Wereldoorlog ontbreekt en het boek spoedt zich met topics als Indië, Israël, de Abdicatie en de Watersnood snel ten einde. Mijn conclusie moge kort zijn: Een teleurstellend boek voor die prijs en nauwelijks didactisch bruikbaar. Om in de klas aandacht aan de krant te besteden zijn m.i. goedkopere manieren denkbaar, zij zijn wellicht nog beter ook. Een grote en dure misser, jammer!

M.J. ten Berge

De Bijbel en het Christendom. Kerngedachten uit 20 eeuwen christelijke traditie onder redactie van Prof. Dr. G. Stemmerger en Dr. M. Prager. vertaling: drs. W. Thewissen. Deel I. Het vroegste christendom. De Haan. Haarlem. Bij intekening f 85,-, na verschijnen f 100,- per deel.

De titel van het werk is wat misleidend. Wie denkt aan de hand van dit boek meer van de bijbel te weten te komen, komt bedrogen uit. De inhoud richt zich veeleer op christendom, kerk- en wereldgeschiedenis. De antwoorden van de kerk op de vragen die haar van uit gemeente en wereld gesteld worden komen hier aan de orde.

Het eerste deel van deze serie handelt over het vroegste christendom tot en met het begin van de middeleeuwen. De algemene inleiding op het werk beslaat nog geen vijftig pagina's. Bijna alle onderwerpen, die in het boek uitvoerig aan de orde komen, worden daar in het kort ingeleid. Door de hoeveelheid en de gecompliceerdheid van de stof die hier op enkele bladzijden samengeperst is, zijn de inleidende opstellen vaak moeilijk te lezen, zeker voor leerlingen. Onnauwkeurigheden bij het zetten, o.m. op pagina 24 en 138 werken storend. Na deze inleiding komen — en daar gaat het hier om — schrijvers en denkers uit die tijd zelf aan het woord.

De lezer wordt hier in staat gesteld zelf direct kennis te nemen van de ideeën en redeneringen van apologeten, kerkvaders en wereldlijke heersers. De stof is overzichtelijk gerangschikt. In de drie achtereenvolgende tijdperken — het vroeg romeinse keizerrijk, het laat romeinse keizerrijk en de vroege middeleeuwen — komen steeds weer dezelfde hoofdpunten naar voren:

kerk en staat, ascetische bewegingen, theologie en filosofie, ketterijen, kunst en verhouding tot het jodendom. De uitgekozen teksten zijn uitstekend te lezen, over het algemeen eenvoudig van taal en niet te lang. Jammer is alleen dat de tegenstanders van de orthodoxie te weinig aan het woord komen. Elke tekst wordt vooraf gegaan door een korte inleiding die een toelichting geeft over de schrijver en zijn onderwerp. Daarnaast spelen de illustraties een belangrijke rol. Zij geven, met de daarnaast klein gedrukte tekst, een werkelijke uitleg van de bedoelingen van de schrijvers en hebben een belangrijke functie in het verstaan van de problemen waarmee het christendom in die tijd worstelde.

Het gebruik van dit boek kan er toe bijdragen de soms wat "droge" kerkgeschiedenis te verlevendigen en te actualiseren.

I.M.J. Eggink-Hoog

Richard Cavendish, *Hellevuur en hemels licht*. Amsterdam enz., Het Spectrum, 1977. 128 p., ISBN 90 318 9689 6, f 29,50.

De auteur van dit boek staat op de achterflap te kijk als "een autoriteit op het terrein van de magie, het occulte en het bovennatuurlijke." En wat dat allemaal ook mag betekenen, een werk van enig belang vanwege visie, vraagstelling of inhoud, of zelfs maar met samenhang of consistentie heeft hij met dit boek niet geleverd. Een intensieve reclame en spectaculair plaatjeswerk moeten dat blijkbaar compenseren.

Voor wat de christelijke traditie betreft zit het er nogal eens naast, zodat ik hetzelfde moet vrezen voor wat de oosterse religies aangaat. Zo is het volgens C. "christelijke leer" dat de gelukzaligen in het paradijs genoeg zullen scheppen in het kijken naar de verschrikkingen van de verdoemden (p. 93), welke even perverse als opwindende bewering gestaafd wordt met de apocriefe Openbaring van Petrus (p. 104) en met de mening van Augustinus, Thomas, Hugo van St. Victor "en andere middeleeuwse theologen". Daarover zou men dan een inhoudelijke mededeling, een citaat of minstens een verwijzing verwachten van een auteur die volgens dezelfde achterflap behalve de bovennatuur ook de middeleeuwse geschiedenis heeft bestudeerd. Ook op iconografisch gebied laat onze occultist nu en dan het verkeerde tafeltje dansen. — De engelen dragen geen vleugels vanwege hun gelijkenis met vogels (p. 66), maar ze ontleen die aan de laat-klasseke geveugelde Nike. Paulus draagt op p. 78 niet het zwaard "der gerechtigheid", maar zijn bloedeigen martel-attriboot. De zielenweger op p. 53 is niet Petrus, maar vanzelfsprekend de aartsengel Michael, ten overvloede nog kenbaar aan vleugels en dalmatiek. Mooie plaatjes en interessante verhalen die als los zand aan elkaar hangen: sommige auteurs zouden bij wijze van vagevuur eens een tijdje niets anders moeten lezen dan dit soort prachtwerken.

Het boek is geknipt voor het televisie-klasje van Jack van Belle. Houdt het uit de schoolbibliotheek.

AHMvS

Jacob Bronowski, *De mens in wording*. Gaade, Amerongen 1978. 449 p.; prijs f 49,50 (na 31.XII.78 f 54,90) ISBN 90 6017 827 0

Er zijn er die menen dat natuurwetenschappers geen pen kunnen vasthouden en zich voorts ook mondeling niet dan stunte-lik uiten. Wie in de BBC-programma's "The ascent of man", door de NOS overgenomen, de fysicus Jacob Bronowski achter zijn kleine, glimmende brillenglazen heeft bezig gezien en gehoord, weet inmiddels beter.

Bronowski geeft een boeiend en glashelder inzicht in de ontwikkeling van de wetenschap, in een taal die een mens met genoeg aanhoort en waaruit alle kwasi-gewichtig vakjargon is geweerd. Voor veel beoefenaars van de menswetenschappen om een voorbeeld aan te nemen.

In de Nederlandse vertaling is van dit alles nog genoeg overgebleven om bestudering van dit boek tot een plezier te maken. Een diepe ethische bewogenheid met het lot van de mensheid — B. was de eerste Europeaan die de ruïnes van Nagasaki betrad — speelt steeds op de achtergrond, zonder dat deze ont-aardt tot een beschuldigende of galmende dominees-toon. Het is de stijl waarvan men aan de overzijde van het Kanaal nu eenmaal het recept heeft.

Illustraties die ook echt illustreren en bovendien goed zijn uitgevoerd komen het geheel nog versterken. Een bibliografie en een index ontbreken niet. In een schoolbibliotheek hoeft dit boek zeker niet renteloos op de plank te blijven staan. Wetenschappelijk maakt het een soliede indruk, en de uitvoering is erg attractief.

A.H.M. v. Schaik

R. Linskens, *Wat 'n leven!*, Amsterdam-Antwerpen 1978, Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel, 196 p. f 27,50.

H.C. Jelgersma, *Galgebergen en galgevelden in West- en Mid-den-Nederland*, Zutphen 1978, Uitgeverij De Walburg Pers, 88 p. f 24,—.

Vier delen heeft Roger Linskens nu al uitgebracht in de serie "Wat 'n leven!" en ze bevatten alle dezelfde gebreken. Deze keer gaat het over "recht, gerecht en onrecht, goed- en bijgelovigheid in de middeleeuwen."

Dat betekent dat de eerste twee hoofdstukken met criminaliteit te maken hebben. Het eerste heet "Grenzeloze rechtsa-narchie, grenzeloze rechtsverwarring, grenzeloze rechtsverkrachting"; het tweede heeft als titel "Nadat de 'scherpe examinatie' de bekentenissen eruit had geperst, kan de patiënt met een gerust geweten omgebracht worden." Dergelijke titels geven de oplettenlezer alvast een vermoeden waarover deze hoofdstukken kunnen handelen. Wil men ze alsnog lezen, dan blijkt het eerste te gaan over rechtspraak en pijniging en het tweede over pijniging en straf.

Dat geeft ons een redelijk inzicht in wat Linskens in de geschiedenis zoekt: sensatie. Met ware wellust schrijft hij over "dat gekners der koorden, het gesis . . ." en plaatst zich daarvoor op het niveau van de sensatiejournalist. Hij heeft daarbij geen enkel oog voor het moeizame streven naar recht en rechtvaardigheid, de sterke drang naar collectieve bescherming tegen de alomtegenwoordige onveiligheid en andere relativerende elementen in het middeleeuwse leven, die weliswaar minder spectaculair zijn maar daarom niet minder belangrijk.

Enig inzicht in periodisering, tijdsverloop en historische processen ontbreekt; op dezelfde bladzijde (44) kan men gegevens uit de vijftiende en uit de zeventiende eeuw aantreffen. Natuurlijk kan voor een Belg de continuïteit tussen de middeleeuwen en de nieuwe tijd tijdens het ancien régime een belangrijker rol spelen dan voor een noorderling, maar in dit boek worden de middeleeuwen een amorphe brij zonder enige ontwikkeling of verbetering. Ook mis ik de differentiatie tussen stad en platteland, die voor de middeleeuwse rechtspraak onmisbaar is.

Een systematische opbouw bevatten deze hoofdstukken niet; de schrijver springt van de marktvrede (p. 40) op zelfmoord en vandaar op overspel en de straf die daarvoor geldt. De rest van het boek is vergelijkbaar; het is bijgeloof en ketterij wat de klok slaat, de inquisitie slaat hard toe en overal roken de brandstapels.

Niet alleen is het boek een samenraapsel van willekeurige informatie, ernstiger is dat in deze veelheid van gegevens nu juist de hedendaagse wetenschappelijke inzichten ontbreken. Dat hangt samen met de literatuur die de schrijver heeft gebruikt. Het gaat weer om dezelfde soort bronnen als in de vorige delen werden opgevoerd: enkele gespecialiseerde artikelen, maar vooral literaire werken en algemene boeken over het dagelijks leven, waardoor de inhoud van "Wat 'n leven" gewoonlijk derdehands gegevens bevat. Naast De Rek en Eileen Power zien we in de bibliografie bijvoorbeeld *De lof der zotheid*, de *Decamerone* en drie delen *Wat 'n leven!* van R. Linskens.

Positief waardeer ik echter de veelheid van informatie en de kleurrijke schildering van taferelen uit het verleden in deze serie waarvan geen vijfde deel is aangekondigd.

Veel aardiger vind ik het boekje over galgebergen van Jelgersma.

Ook ik heb me eens met een schok gerealiseerd dat op de plaats waar ik me bevond — de Galgeberg bij Elspeet — niet alleen een prehistorische nederzetting was geweest, maar dat er ook terechtstellingen hadden plaatsgevonden. Vanuit een dergelijke ervaring is de schrijver aan zijn onderzoek begonnen.

Het doel is veel beperkter dan dat van Linskens. Jelgersma wilde een overzicht geven van de galgebergen in Nederland en tevens iets vertellen van de manieren van terechtstellen, de tentoonstelling van het lijk en de reacties daarop van de tijdgenoten. Het grootste deel van het boekje is een geografisch opgezet overzicht en het valt daarin op, hoe bijzonder talrijk de galgevelen en galgebergen zijn geweest.

Ook hier kan men pijnlijke elementen verwachten, maar deze worden opvallend nuchter beschreven zonder een verlekkerde belustheid op sensatie. Het overzicht van de doodstraffen wordt in krap drie bladzijden afgedaan.

Op enkele minder belangrijke punten kan men kritiek hebben. Zo trof ik op pagina 8 de veelgehoorde misvatting dat onthoofding aanvankelijk alleen voor de adel was gereserveerd en dat ophangen de straf voor de gewone man was. De galg echter werd in principe gebruikt voor misdrijven waarbij de dader zijn eer verloor doordat ze heimelijk of verraderlijk bedreven werden en dat had met stand weinig te maken. Ook heeft de schrijver niet gezien dat er twee vormen van terechtstelling "met het rad" bestaan hebben. Opvallend is ook het kader waarin enkele schrijvers door de auteur worden vermeld. De auteur noemt Justus van Effen omdat hij het vreemd genoeg niet over galgen heeft; P.J. Blok wordt vermeld omdat hij geen speciaal lofwoord overheeft voor het afschaffen van de galgen en Jan en Annie Romein zullen de geschiedenis ingaan omdat ze het afschaffen van de galgevelen in het geheel niet noemen.

Niettemin maakt dit eenvoudige boekje, een uitgave van de jonge, dynamische Walburgpers, een goede indruk. Het heeft weinig pretenties en het is leesbaar.

D.A. Berents

Herman Ketting, *Prins Willem. Een zeventiende eeuwse Oostindiëvaarder*. De Boer Maritiem, Bussum 1979, prijs f 65,-, 184 blz. (ISBN 9022819868)

Een boek van een liefhebber voor liefhebbers lijkt mij de beste karakterisering van dit fraai uitgevoerde, maar nauwelijks in een normale boekenkast passend, werk.

Ketting heeft in opdracht van het Rijksmuseum te Amsterdam een model van de 17e eeuwse Oostindiëvaarder gerestaureerd en heeft zich grondig verdiept in de bouwgeschiedenis van dit schip in het bijzonder en in de scheepsbouwtechniek van de 17e eeuw in meer algemene zin. Het resultaat is een zeer gedetailleerde en technische studie geworden die primair is gericht op de modelbouwer.

De bouw van het schip kunnen we van de kielbalk tot de wimpels volgen. Elk onderdeel van de bouw wordt niet alleen beschreven, maar ook met duidelijke tekeningen zichtbaar gemaakt. Misschien dat ook in schoolboeken in plaats van allerlei kleurplaten eens wat meer tekeningen van constructies zouden kunnen worden opgenomen. Het zal het inzicht alleen maar ten goede komen.

De scheepsromp, de masten, het staande en lopende want, de zeilen en de verdere uitrusting van het schip, zoals de kanons, de ankers etc. passeren de revue. Daarnaast lezen we over bemanningsaantallen en hun verblijven, virtualie en de opslag ervan, de persoonlijke bezittingen die de bemanning mocht meenemen en aan het einde nog een en ander over de orde aan boord, de indeling van de wachten en de gebruikelijke orders bij het varen in verschillende weersomstandigheden.

Minder uitvoerig gaat de auteur in op het werk en de organisatie op de werf zelf, al schrijft hij wel een en ander over de bouwkosten en bouwtijd (blz. 77 e.v.), die ruim een jaar in beslag nam en over de gemiddelde vaartijd, die men op 12 jaar stelde. De Prins Willem verging, na 10 jaar dienst, in de Indische Oceaan. Schepen konden echter bij goed onderhoud

aanzienlijk langer mee.

Een verklarende woordenlijst, een omreken tabel voor de maten en een register sluiten dit verzorgde boek af.

Het is geen boek voor de "general reader". Het is toegespitst op de modelbouwer die ook ruim 30 blz. praktische tips krijgt. Voor schoolgebruik is het niet onmiddellijk aan te bevelen, al is het nuttig om in het geval van een erg weetgierige en technisch ingestelde leerling het bestaan van dit boek in gedachte te houden.

v.H.

Wim Kuiper, *Zwervend langs het IJsselmeer*. De Boer Maritiem, Bussum 1978, 176 blz., prijs f 32,50 en J. van Beylen, *De Hoogaars*. De Boer Maritiem, Bussum 1978, 184 blz., prijs f 42,50.

Het gaat hier om een tweetal boeken, zeer verschillend van karakter, maar verbonden, niet alleen door het onderwerp van de visserij, maar ook door auteurs die met grote liefde over hun onderwerp hebben geschreven. Kuiper heeft van klein kind af "pour plaisir" op de Zuiderzee, later het IJsselmeer gevaren. Hij heeft er niet alleen alle havens en vluchthavens leren kennen, maar er ook allerlei mensen ontmoet en vriendschappen gesloten, die voor dit boek boeiende vertelstof hebben geleverd. Het boek gaat vooral over de vissersplaatsen Durgerdam, Volendam, Marken, Harderwijk, Elburg, Kuinre, Schokland en Hindelopen. Hun schepen en hun bewoners staan centraal. Een apart hoofdstukje is gewijd aan de belangrijke bootverbinding Lemmer-Amsterdam. Een verbinding die tijdens de laatste oorlogsjaren voor veel Amsterdammers een onmisbare schakel in het voedseltransport vormde.

We komen veel te weten over de gewoontes, levensomstandigheden en eigenaardigheden van de vissers en van hen die met deze bedrijfstak nauw verbonden zijn. Het gebeurt vaak via spannende verhalen, maar ook dankzij eigen observaties van de auteur en het geheel wordt aangevuld met interessante illustraties. Het boek is een goed stuk "oral history" uit eind 19e en 20e eeuw, en de schriftelijke vastlegging van al deze verhalen deed bij mij al lezend de vraag opkomen naar meer systematische gegevens. Hoe financierden de vissers hun schepen, hoe zat het met het onderwijs (de leerplicht), de oude-dagvoorziening en leverde de vrij gesloten gemeenschappen met hun nauwe familierelaties nog bijzondere medische problemen op? Ook zouden wat meer gegevens over de opvang van de vissers na de afsluiting van de Zuiderzee welkom geweest zijn. Deze kritiek is overigens niet negatief bedoeld. Het boek biedt al veel. Het is een goede gedachte geweest om de grote trekpleisters, zoals Hoorn, Enkhuizen e.d. er buiten te laten, maar onder de kleintjes mis ik toch Huizen, Muiden en Bunschoten.

Het is een boek dat juist nu de platbodems weer en vogue zijn, heel wat informatie geeft over het verleden, toen de botters, bonzen, schokkers, lemsteraken enz. puur gereedschap waren waarmee de kost verdiend moest worden door ze te bouwen, te onderhouden of te bevaren.

Van een heel ander karakter is Van Beylen's boek over de hoogaars, een scheepstype dat vooral op de Zeeuwse wateren en op de benedenloop van de grote rivieren voorkwam. Het is in tegenstelling tot Kuiper's boek dat voor een breed publiek geschreven en ook aantrekkelijk is, een publicatie voor de deskundige en de liefhebber.

Het boek biedt een historisch overzicht van een voornamelijk voor de visserij gebruikte platbodem. De oudst bekende afbeelding is te vinden op een schilderij uit de 16de eeuw van Porcellis. De laatste typen zijn tot na de tweede wereldoorlog voor de mosselvangst in de Zeeuwse wateren gebruikt. Verschillende varen nu nog, meestal verbouwd of nagebouwd als

jacht. Van Beylen gaat uitvoerig in op de verschillende lokale typen en hun ontwikkeling in de bouw van de romp en de verandering van tuigage. Hij heeft ook naspeuringen verricht in de archieven van de verschillende werven, waar hoogaarsen gebouwd werden. We komen zo de werf van Smit te Kinderdijk tegen en verder werven te Arnemuide, Tholen en Paal aan de Schelde. De gegevens van de werven zijn louter gebruikt in verband met technische data. Een economisch gebruik is er niet van gemaakt.

Meer dan de helft van het boek wordt ingenomen door een uitvoerige handleiding voor de bouw van een model van een Tholense hogaars. Een praktisch stukje industriële archeologie. Het boek is fraai geïllustreerd. Vooral met illustraties van de Belgische kunstenaars Maurice en Henri Seghers. Uiteraard ontbreken technische tekeningen en verdere documentatie in dit boek niet.

Het lijken mij beide boeken die de niet zo in de geschiedenis geïnteresseerde leerling toch met een belangwekkend stuk verleden kunnen doen kennis maken.

P. van Hees

S.J. van der Molen, *Stinzen, Borgen en Havezaten van het Noordererf*. Walburgers, Zutphen. Prijs f 35,-.

Onder het Noordererf wordt verstaan de drie noordelijke provincies en de kop van Overijssel. De beschreven en prachtig gefotografeerde gebouwen voldoen niet aan de gangbare omschrijving van een kasteel.

Het waren en zijn adelswoningen, die in Friesland stins, in Groningen borg en in Drente en in de kop van Overijssel havezate worden genoemd. Mede door een honderdtal schitterende foto's van Paul Vogt is deze uitgave voornamelijk een mooi kijkboek.

Elk afgebeeld gebouw wordt apart besproken waardoor een interessant overzicht wordt gegeven van wat het Noordererf aan oude gebouwen te bieden heeft. Een literatuurlijst en een kaart waarop de adelshoeven aangegeven zijn, completeren dit fraai uitgegeven boek.

F.R. Kat

P.H. Damsté, *Oostbroek en De Bilt c.s. De geschiedenis van een ambachtsheerlijkheid*. Zutphen, De Walburg Pers, 1978. Stichtse Historische Reeks 4. 176 blz.; prijs f 39,50. ISBN 906011.045.5

De voormalige gemeentesecretaris van De Bilt heeft met de vaste hand en de precisie van de ambtenaar, met het archief van de ambachtsheerlijkheid als uitgangspunt, de geschiedenis van zijn gemeente beschreven.

De stukken waarover hij beschikte hebben voor het overgrote deel betrekking op de periode tussen de verkoop van de heerlijkheid door de Staten van Utrecht in 1715 en de uitroeping van de Bataafse Republiek. Het accent ligt bij deze studie zodoende op de achttiende eeuw en de eerste helft van de negentiende eeuw. De auteur heeft de grenzen van zijn stof verder in het verleden verlegd met behulp van tal van andere bronnen. Het eerste hoofdstuk vertelt iets over het gerecht van de abt van Oostbroek (1122-1580) en het tweede behandelt De Bilt als gerecht van de Staten van Utrecht, de periode van 1580-1715.

Pas daarna komt de hoofdmoot van het boek: de 18e eeuw. En daarover is hier, ook voor wat oudere leerlingen, veel interessants te vinden. Men vindt er het reilen en zeilen van een gerecht en de verschillende functionarissen die door de ambachtsheer werden aangesteld, in detail beschreven. Zo passe-

ren de revue: de schout-gardermeester, de secretaris, de schepenen, de koster-schoolmeester, de doodgraver, de bodeschutmeester en de schipper, maar ook de kerkmeesters, de scholarchen, de vroedvrouw en de turftonster.

In 1814/1815 worden de oude heerlijkheidsrechten, zij het op beperkte schaal hersteld (hoofdstuk VI), en pas met de grondwet van 1848 breekt het definitieve einde aan van de uitoefening van overheidsgezag door particulieren.

Het boek is overzichtelijk ingedeeld, goed leesbaar en vanwege het onderwerp van betekenis. Het laat duidelijk zien hoe zo'n ambachtsheerlijkheid nu functioneerde en het gaat zodoende het belang van een puur lokale geschiedschrijving te boven.

A.H.M. van Schaik

F.E. Farwerck, *Noordeuropese Mystериën en hun sporen tot heden*. Uitg. Ankh-Hermes, Deventer. Prijs f 85,-.

Bijna zijn hele leven heeft de auteur materiaal bijeengegaaard voor dit monumentale werk. De drukproeven heeft hij nog wel kunnen doorzien, doch vlak voor de publikatie van zijn epos (635 blz.) is hij overleden.

In zijn voorwoord verklaart de schrijver zijn titel door de term Germaanse mysteriën af te wijzen als te zeer synoniem met Duits. Inderdaad wordt een overvloed aan materiaal uit allerlei tijden en allerlei landen (Scandinavië, IJsland, Engeland, ons land enz.) gebruikt om de achtergronden van godsdienstige verschijnselen en inwijdingsriten in Noord-Europa aan te geven.

Weliswaar hadden de Germanen verschillende vormen van eredienst maar de samenvattende naam "mysteriën" kenden zij niet en zij hadden daarvoor ook geen ander woord. Dat de Noordeuropese mysteriën onder Griekse invloed zijn ontstaan, wordt door de auteur derhalve niet waarschijnlijk geacht. Overeenkomsten met de mysteriën van andere oude volken waren er wel. Ook de Germaanse volken kenden de zgn. geheime leringen, behoed door wijze vrouwen. Tacitus heeft ons in zijn *Germania* de zieneres Weleda overgeleverd, die door haar uitspraken stimulerend heeft gewerkt op de opstand van Claudius Civilis t.t.v. keizer Vespasianus. Naast de geheime leringen kenden de Germanen ook nog de inwijdingsriten. Over deze inwijdingsriten, de godsdienstige achtergronden en het verband met de inwijdingsgoden Balder, Donar en vooral Wodan gaat dit monumentale werk.

Het grote probleem is dat alles wat in verhalen, gebruiken en mythen e.d. herinnerde aan de oude ritens door de zegevierende kerk is uitgroeid. Voorzichtig merkt de schrijver op dat zijn kritiek zich richt op de bij de kerstening gebruikte METHODES, geenszins echter op het christelijke GELOOF.

Als belangrijkste inwijdingsgod mag toch wel Wodan genoemd worden. Vrij uitvoerig gaat de auteur in op de vele bijzonderheden die van Wodan bekend zijn o.a. zijn gedaanteverwisseling, een eenogigheid, zijn voorspelkunst, zijn onverwondbaarheid, zijn paard en zijn twee raven.

Deze, op het eerste gezicht, overvloedige weergave is nodig omdat in de latere inwijdingsriten, in vele latere volksgebruiken en zelfs in moderne inwijdingsgebruiken de bron gezocht moet worden in de met Wodan verband houdende inwijdingsriten. Waarschijnlijk kenden de Germanen ook mannenbonden. Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid is dit door Höfler in 1934 (!) aangetoond. Veel van de rechten en plichten van deze bonden zijn in enigerlei vorm terug te vinden in de vrijmetselarij, door Farwerck een der jongste afstammelingen van de oude mannenbonden genoemd.

Binnen het beperkte bestek van een recensie is het onmogelijk de enorme gedetailleerdheid van dit boek ook maar te benaderen. Hoewel het een ware Fundgrube is t.a.v. verhalen, oude volksgebruiken e.d. bezit het boek toch ook een sterk

speculatief aspect. Het woord waarschijnlijk heeft dan ook een hoge verschijningsfrequentie. Een drietal bijlagen en een uitgebreide literatuurlijst sluiten dit naslagwerk af. Uit het voorafgaande moge duidelijk zijn dat dit boek ongeschikt is voor een leerlingenbibliotheek.

F.R. Kat

Frits Bom, *Het mysterie van de hunebedden*. Uitg. Ankh-Hermes bv, Deventer, 1978, 208 blz., prijs f 29,50.

Een volstrekt waardeloos boek van een journalist die zijn collega's met het schrijven van dit lor een slechte dienst heeft bewezen, omdat men zich onwillekeurig gaat afvragen wat de journalistiek in het algemeen waard is als onvoorstelbare onzin als hier wordt aangeboden de vrucht van haar methode kan zijn.

G. Groenhuis

Frits Bom, *Eerste Nederlandse hunebeddengids*. Uitg. Ankh-Hermes bv, Deventer, 1978, 128 blz., prijs f 24,-.

Een in aansluiting op bovengenoemd wanproduct duur uitgevoerd gidsje dat de bezoeker van Drenthe nodig zou hebben omdat hij anders de hunebedden niet zou kunnen vinden. Klinkklare misleiding! Via het uitgebreide en uitstekend bewijzerde fietspadennet van de provincie is het onmogelijk de hunebedden te missen. Recente betrouwbare informatie over de hunebedden is te vinden in de jaargangen van het cultureel jaarboek van Drenthe: de *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, waarvan de 331 bladzijden tellende 95ste aflevering in 1978 bij Van Gorcum in Assen verscheen.

G. Groenhuis

Philip Vandenberg, *De vergeten farao — Toetanchamon — Het opzienbare verslag van de grootste archeologische ontdekking aller tijden*. Amsterdam/Brussel 1979, Meulenhoff, 287 blz., f 37,50.

De stormloop op de tentoonstelling Goden en Farao's in het Museum Boymans-van Beuningen heeft weer eens duidelijk gemaakt hoe groot de fascinerende werking is die van de oud-Egyptische cultuur op velen uitgaat. De boekhandel heeft op de hausse in de belangstelling ingespeeld door Egyptologische tafels in te richten. Een van de boeken die men in deze uitstallingen heeft kunnen aantreffen, is dat van Philip Vandenberg over Toetanchamon naast andere publikaties van zijn hand die op vergelijkbare populariserende wijze proberen het oude Egypte tot leven te wekken. Van zo'n boek dat zich richt op het verrassend grote publiek dat geïnteresseerd is in geschiedenis en archeologie, mag men niet verwachten dat het nieuw is in het aanbieden van feitenmateriaal of in het ontwikkelen van een visie. Wel mag de eis worden gesteld dat het al zo vaak vertelde verhaal op zo'n wijze wordt gekomponiseerd dat een aantrekkelijk nieuw geheel ontstaat. In het geval van dit boek is Vandenberg zeker geslaagd in de opzet een goed leesbaar boek te schrijven dat ook behoorlijk wat informatieve waarde heeft.

Het werk bestaat uit twee in elkaar overlopende biografieën: die van Howard Carter en die van de koning die hij tot nieuw leven heeft gewekt. De sfeer van het Egypte uit het begin van deze eeuw, waar vervelde lords en oplichters het opgraven tot hun domein maken, wordt uitstekend opgeroepen. Wel werken de overmatige biografische details van de figuren van

het tweede plan wel eens wat vermoeiend. Vrij uitgebreid vertelt Vandenberg het levensverhaal van Carter tot aan zijn grote dag in het dal van de koningen bij Thebe. De eerder onderzochte teleurstellingen hebben hun uitwerking niet gemist op de psyche van de Engelse self-made archeoloog. Gelukkig houdt Vandenberg's aandacht voor Carter als mens niet op als hij eenmaal het graf van Toetanchamon ontdekt heeft: zijn bepaald niet spanningloze verhouding tot Lord Carnavon en de eenzaamheid bij alle uitwendige roem komen goed uit de verf. Kortom: archeologenromantiek van het goede soort.

Bij de beschrijving van de jarenlange uitruiming van het graf weet Vandenberg op gelukkige wijze te ontkomen aan het gevaar van het eindeloos opsommen van vondsten, die vaak boeken over archeologie zo onleesbaar maakt. Telkens weer worden gebeurtenissen in de wereld buiten het graf vervlochten in het opgravingsverhaal. Hetzelfde vermogen tot goed doseren van ingrediënten toont de schrijver bij de biografie van Toetanchamon. Vandenberg laat natuurlijk, als bij zijn andere publikaties, een aantal journalistieke mogelijkheden niet ongebruikt. Ook de vloek van de farao's komt op de proppen. Men is toch niet een te groot agnosticus als men moet grinniken bij zo'n saillant detail als: "De lijkwagen die het stoffelijk overschot van de lord naar het kerkhof bracht, overreed op een druk kruispunt een kleine jongen." (blz. 145)?

Opnieuw had de farao toegeslagen! Gelukkig neemt dit stuk Story-historie niet een te groot deel van het boek in beslag, evenals die wat vervelende opwindig bij de schrijver over de erotiek van de oude Egyptenaren. Ook de telkens herhaalde leutigheid "koning Toet" stoort wat in een overigens goed leesbaar boek, dat adequaat vertaald lijkt (niet juist is de uitdrukking: er werd een leerstoel opgericht (blz. 31); de konsekwente spelling "weidse" (blz. 222 en 238) kan niet door de 'eugel en ook het meervoud "ceremonieën" (blz. 238) steekt de schoolmeester).

In de uitvoering komt dit boek er wat minder goed af dan andere delen van de reeks van Meulenhoff: er zijn heel wat mooiere platenboeken over Toetanchamon te koop. De off-setdruk geeft niet alleen een onprettig glad karakter aan de bladzijden, maar is ook verantwoordelijk voor het wegvallen van wat letters hier en daar. Door het reproductieprocedé vallen ook enkele afbeeldingen in de tekst wat mager uit (bijv. de foto op blz. 9). Enkele slordigheden vallen op: op bladzijde 26 wordt gezegd "Hieronder volgt de chronologie van de Amarna-tijd", maar die stond al op de vorige pagina. Er zijn ook een paar zetfouten (blz. 74: "ij" voor "in"; blz. 125 "Gardener" voor "Gardiner"; volgens blz. 240 betekent Echnaton "die Anton welgevallig is").

Ondanks deze smetjes kan het boek zeker worden aanbevolen aan de docent die goed leesbare informatie over Toetanchamon en Carter wil hebben; het is zeker ook een goed bezit voor de schoolbibliotheek. Nederlandstalige boeken over de oudheid zijn niet zo talrijk en dit boek voldoet zeker aan de eisen die men aan een populariserend werk mag stellen: een aantrekkelijke verpakking van goed gedoseerde informatie.

Anton J.L. van Hooff

I.E.S. Edwards, *Toetanchamon. Zijn graf en zijn schatten*. Fikula-van Dishoeck, Haarlem, 1979. Prijs f 85,-. ISBN 9022836185

De belangstelling voor de cultuur van het oude Egypte is groot. Dit is wel gebleken uit de overweldigende menigtes die in Duitsland en in Rotterdam, bij het museum Boymans-van Beuningen, de toegangshekken gepasseerd hebben en zich verdrongen hebben voor de uitgestalde cultuurschatten uit het rijk der farao's. Volgens een van de organisatoren van de expositie in Rotterdam had zelfs een op de twee bezoekers

zich een catalogus aangeschaft. Een tamelijk uniek feit voor een culturele manifestatie!

Waar de enorme belangstelling voor het oude rijk aan de Nijl vandaan komt, valt slechts te gissen. Dat de uitgeverwereld de vinger aan de pols van de tijd houdt, blijkt uit de grote stroom publikaties die de laatste tijd verschenen zijn over vnl. farao's en pyramides m.a.w. grotendeels populair-wetenschappelijke werken.

Het onderhavige boek, geschreven door de voormalige hoofdconservator van de Egyptische afdeling van het British Museum in Londen en verlucht met prachtige foto's van Harry Burton en Lee Boltin, is in de eerste plaats een schitterend kijkboek. De vondsten in het graf van Toetanchamon worden d.m.v. prachtige kleurenfoto's getoond en voorzien van een bijbehorende wetenschappelijke verklaring.

Indien het budget op school het toelaat, verdient aanschaf voor de schoolbibliotheek zeker aanbeveling. Het boek is zijn niet geringe prijs zeker waard. Brugklasleerlingen zijn – tenminste dat is mijn ervaring – zeer geïnteresseerd in het oude Egypte. Het boek zou dan gebruikt kunnen worden als letterlijk schitterend illustratiemateriaal bij een les of een lessen-serie over Toetanchamon in het bijzonder of over graven en grafinhouden in het algemeen.

F.R. Kat

P. Vandenberg, *Ramses de Grote*, De bijbelse farao – schepper van wereldwonderen, Meulenhoff, Amsterdam 1978, ISBN 90 224 0258 4, f 34,50.

Een van de aardige dingen van de historische belangstelling is dat zij zo wijd verbreid en rijk geschakeerd is: naast de eredivisie van professionele historici en het historisch afdelingsvoetbal dat in allerlei takken van onderwijs wordt bedreven, is er een brede kring van belangstellenden buiten wetenschap en onderwijs. De omvang van die belangstelling kan men vaststellen in openbare bibliotheken en op de tafel met nieuwe uitgaven in de boekhandel.

Daarop liggen sinds enkele maanden een reeks boeken van Meulenhoff, die vooral persoonlijkheden uit de oudheid tot onderwerp hebben: Nefertete, Herodes en Ramses II. Nu is er wel een zekere weerzin bij professionele oud-historici tegen biografieën waarin voor de zoveelste maal de genialiteit van Caesar of de schurkachtigheid van Nero worden geëtaleerd. Maar de historische biografie is natuurlijk bij uitstek het genre dat het gebied tussen vakwetenschap en romantiek dekt. Het boek van Vandenberg over Ramses II speelt knap op die behoefte in. Het is iets tussen historische biografie en vie roman- cée in; de Amerikaanse televisiepraktijken (Holocaust!) reiken ons een adequaat woord aan: een docudrama. Vandenberg weet vóór alles een lekker leesbaar boek te schrijven waarbij hij het de veronderstelde lezer naar de zin maakt. Hij krijgt sappige opgravingsverhalen opgedist waarin de exotische persoonlijkheden van de eerste Egyptologen het volle pond krijgen. Tot twee keer toe worden we op de hoogte gebracht van de doodsoorzaak van Johan Ludwig Burckhardt (visvergiftiging; zie blz. 11 en 224). De eigen belevenissen van de schrijver en zijn indrukken worden de lezer nadrukkelijk bijgebracht. En natuurlijk ontbreken de lichtelijk gruwelijke details over mummies niet. Zo'n onderwerpje als "zat het hart van Seti rechts?" (blz. 42) is een kolfje naar Vandenberg's journalistieke hand. En natuurlijk zal het de lezer die na een vermoeiende werkdag zich ontspant voor de open haard met dit boek, goed doen de bijzonderheden van het seksuele leven van Ramses – met plaatjes op blz. 188! – te mogen nagenieten. De overgang tussen het hoofdstuk over het vredesverdrag tussen Ramses en de Hettieten, en het chapter "Ramses en de vrouwen" (blz. 186-208) wordt heel suggestief gemaakt met

de zinsnede: "... want voor vrouwen interesseerde hij zich meer dan voor politiek." (blz. 185).

De keuze van de thema's is nog wel te billijken binnen de journalistieke aanpak van Vandenberg, maar bepaald hinderlijk zijn de pseudowijsheden die de lezer op de boekekoop moet toenemen: "Sinds de slag bij Kadesj is het bijna regel geworden dat de aanvaller die op de dag voor de slag nog niet weet waar de vijand zich eigenlijk bevindt, de slag wint" (blz. 63). Deze historische wet wordt dan geadstrueerd met wat voorbeelden, die eens te meer duidelijk maken dat het een generalisatie is van het nivo "in een sprookje pleegt de derde, jongste zoon altijd sukses te hebben". Heel ridikuul na de voorbeelden is de voortzetting van de tekst: "Ramses kon niet op zulke ervaringen bouwen" (64). Voor mij verschijnt dan het visioen van de veldheer die op voorschrift van Vandenberg ernaar streeft om op de dag voor de veldslag met alle geweld niet op de hoogte te komen van de positie van de tegenstander ... want sinds de slag bij Kadesj ...

Wat moet de lezer aan met de doordenker: "Een volk dat meer tempels dan kazernes bouwt, is een gelukkig volk – het is alleen maar de vraag hoelang." (94) Bent u erfgenaam? Ook voor u heeft Vandenberg een boodschap: "Maar een erfenis zonder ruzie is geen echte erfenis" (112). Vandenberg is ook verliefd op zijn eigen leutigheid. Als hij heeft opgemerkt dat voor Per-Ramses een leuke vertaling *Ramses City* zou zijn, wordt de grap het hele boek volgehouden.

De veronderstelde lezers van dit blad, de leraren-historici, die wel niet de typische doelgroep van Vandenberg zullen vormen, zullen vooral geïnteresseerd zijn in de vraag of dit boek hun van pas kan komen bij de onderwijspraktijk. Ik zou dan op twee hoofdstukken willen wijzen "Kadesj – de slag tegen de Hettieten" en "Twee vijanden sluiten vrede" over het vredesverdrag tussen Egypte en de Hettieten. De beschrijving van de slag met citaten uit de bronnen en afbeeldingen van de reliëfs kunnen bruikbaar zijn voor de leraar die wat moeilijk uit de voeten kan met de betreffende passage in *Sprekend Verleden* 1. Hetzelfde geldt voor het hoofdstuk over het verdrag waarin de verdragsteksten van beide zijden naast elkaar worden gepresenteerd en besproken. Het is duidelijk dat Vandenberg de handboeken goed heeft bekeken.

Zou de hypothese dat Ramses II de farao was die de Joden te werk stelde, ook zijn voortgekomen uit de behoefte pakkend te zijn? De argumenten op bladzijde 236 lijken naar niets. Wat eerst als hypothese wordt gepresenteerd, is al spoedig zekerheid: "En nu voorzeker kan worden aangenomen dat Mozes onder Ramses II en Merenptah geleefd heeft ..." (118). De bewering (247) dat in de bijbel staat dat er een ontmoeting plaatsvond tussen Merenptah en Mozes in Ramses City, heb ik met mijn bijbeluitgave (NBG) niet kunnen verifiëren: "Daarna kwamen Mozes en Aäron tot Farao ..." (Ex. 5:1) Niets van de plaats, niets van de naam van de Farao. De hele identifikatie van Ramses en Merenptah blijft in de lucht hangen. Typisch voor Vandenberg's redeneertrant is nog het volgende staaltje. Eerst wordt gezegd dat de plagen, ook de zwe-renplag, zich hebben voorgedaan onder Merenptah. Vraagt de lezer om een bewijs? Hier is het antwoord van Vandenberg: "daar er echter geen enkele toespelings op een epidemie onder Merenptah te vinden is, kan het waarschijnlijk slechts om een plaatselijke epidemie gegaan zijn" (250).

Het blijft toch een moeilijke zaak om vanuit de beschikbare bronnen een overtuigend portret te schilderen van Ramses II; wat dit betreft vond ik Vandenberg's boek over Nefertete aantrekkelijker.

Het boek is goed verzorgd. Vooral de tekeningen naar reliëfs zijn aardig. Een klein foutje bij de fotopagina's: de afbeelding waarnaar in noot 1 op bladzijde 94 wordt verwezen, staat niet bij de fotopagina's na blz. 64, maar na 128. Ik merkte nog enkele zelffouten op (170: "vastleggen" voor "vastleggen"; 214: "middenschap" voor "middenschip"; 265: Ramses II i.p.v.

III). Op enkele punten is de tekst – gevolg van vertaling? – niet fraai. Wat zijn "drosen van het paleis" (80)? Wat germanistisch is de uitdrukking zich "neder te zetten" voor "zich te vestigen" (165). En ook na lang peinen is mij de betekenis van de volgende zinsnede niet duidelijk geworden: "zonder statisch nut beitelde ze ..." (219). Wat is dat, statisch nut? Diepliggend, uitgehold reliëf wordt toch meer aangeduid als intaglio i.p.v. door "en creux"?

Dat zijn nog wat kleinigheden die wat storen, in een best genietbaar, niet al te diepgravend boek.

Anton J.L. van Hooff

Indische miniaturen uit de Mogoeltijd, Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen. Prijs f 54,50. ISBN 90 274 7305 6

Veertig miniaturen zijn in dit prachtig uitgegeven boek bijeengebracht. Ze geven een goed overzicht van de Perzisch beïnvloede miniatuurkunst der Mogoeldynastie vanaf ongeveer 1525 tot rond 1860. Stichter van de dynastie was Baboer, een moslem uit de sekte der Soennieten, die van vader's zijde afstamde van Timoer Lenk en via zijn moeder van Djengiz-Khan. De meeste Mogoelkeizers waren zeer geïnteresseerd in de schilderkunst en beloonden hun kunstenaars vorstelijk. Meestal waren deze kunstenaars ambachtslieden van eenvoudige komaf, die zich slechts op grond van hun talent een belangrijke positie hadden verworven. Een positie die overigens veel veiliger was dan die van hun keizerlijke opdrachtgevers, gelet op de gewelddadige dood van vele Mogoelvorsten. Een bloeitijd kende het rijk onder Akbar in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Hij zag in dat voor het behoud van het rijk eenheid tussen Hindoes en Moslems noodzakelijk was. Om deze eenheid te realiseren voerde hij een grootscheepse huwelijkspolitiek à la Alexander de Grote en liet hij klassieke werken uit de Hindoeliteratuur o.a. Ramayana en Mahabharata in het Perzisch vertalen. De godsdienstige tolerantie verdween in de tweede helft van de zeventiende eeuw onder de orthodoxe Soenniet, Alamgir I.

De 40 miniaturen, die een bloemlezing zijn van de kunst onder de Mogoels in Indië, worden van een deskundig commentaar voorzien door Stuart Cary Welch. Door de grote variatie in de afbeeldingen (verhaalscènes, portretten, diersudies, veldslagen, opiumverslaafden, de ark van Noach enz.) wordt een indrukwekkend beeld gegeven van de grote hoogte, die de miniatuurkunst bereikte onder de Mogoelkeizers.

F.R. Kat

Joseph Gutman, *Joodse miniaturen*. Spectrum, Utrecht 1978. Prijs f 56,50.

Als nieuw deel in de voortreffelijk verzorgde miniaturenreeks is genoemd boek met afbeeldingen uit joodse handschriften van de 13e tot de 17e eeuw verschenen. Hoe onjuist de visie is dat de joden "slechts" het volk van het Boek zouden zijn en zich gehouden zouden hebben aan het bijbelse veto tegen het maken van enigerlei vorm van gelijkenis, laat dit boek zien. Opmerkelijk is dat zich nergens een specifiek joodse stijl heeft ontwikkeld. Zeer duidelijk zichtbaar is het eeuwenlang contact met allerlei niet-joodse maatschappijvormen, stijlen en beschavingen. Aangezien het Hebreeuwse schrift geen hoofdletters kent, ontbreken in de joodse miniaturen de fraai gecalligrafeerde initialen van de Latijns-christelijke handschriften maar dit werd veelal vernuftig ondervangen door het gebruiken van een beginwoord. Ook afbeeldingen van de Heer ontbreken uiteraard maar zijn aanwezigheid werd aangegeven door een hand of een stralenbundel.

De veertig specimina van joodse miniatuurkunst en de verklarende inleiding maken ook dit deel weer tot een instructief lees- en kijkboek. Voor een school- of leerlingenbibliotheek is het echter veel te specialistisch.

F.R. Kat

Kenneth Clark *Ontmoeting met Rembrandt* Spectrum, Utrecht, prijs f 39,50.

De lezer ontmoet in dit boekwerkje van (zie voorwoord) de man die in 1969 in het Rijksmuseum de herdenkingsrede mocht houden ter gelegenheid van Rembrandts driehonderdste sterfdag toch wel een andere Rembrandt dan men traditioneel verwacht zou hebben.

Wie Clark's toch wel omstreden Rembrandt and the Italian Renaissance tot zich heeft genomen zou trouwens niet anders verwacht hebben. Zonder in dit werkje al te diep op de materie in te gaan maakt Clark de lezer duidelijk dat deze Nederlandse schilder allerminst de geïsoleerde individuele grootheid is zoals een Romantische benadering hem afschilderde.

Een bezwaar kan het zijn, maar niet voor de docent die iets meer af weet van de Renaissance kunst, dat Clark bij zijn publiek toch wel het een en ander bekend veronderstelt. Degene aan wie namen als Mantegna bijv. niets zeggen zal zich wel wat moeilijk kunnen oriënteren als er een vergelijking wordt gemaakt tussen diens "Gestorven Christus" en Rembrandt's Anatomische Les van Dr. Deyman. Daar staat tegenover dat menigeen verrast zal kijken bij de relaties tussen diverse werken van de bekende zoon van Leiden en het Italiaanse repertoire waarvan Clark een toch wel overtuigend beeld geeft.

Bepaald een verrassing kan het voor menigeen betekenen dat Clark een heel hoofdstuk wijdt aan de rebel Rembrandt die enigszins lawaaiig het klassieke idealisme afwijst en daarbij af en toe het keurige publiek choqueert zoals bijv. in de "Roof van Ganymedes". Overigens was Rembrandt niet de enige die het knaapje in zijn heftige opwinding datgene laat doen wat kleine driftkopjes in zulke omstandigheden plegen te doen. De daarin geïnteresseerde lezer vergelijkte blz. 46 uit dit boekje maar eens met een schilderij in het Rijksmuseum.

Wie in dit boek zoekt naar een demonstratie van de invloed die het leven van de kunstenaar op diens werk heeft gehad zoekt tevergeefs. Terecht worden er een aantal fabeltjes ten aanzien van het "rampzalige jaar 1642" naar de rommelzolder verwezen. Zelfs ziet Clark dat onze schilder in de jaren na 1642 op zijn zelfportretten een "zelfgenoegzame indruk" maakt. Dat is toch wel iets anders dan de roerende beschrijving van een getormenteerd mens die pas in de armen van Hendrikje Stoffels (Clark noemt haar "een van de liefste levensgezellinnen die een groot kunstenaar zich ooit zou kunnen wensen") zich zelf weer vindt. En dat Frans Banning Cocq de reputatie had de domste man van Amsterdam te zijn en daar ook wel naar uit ziet is toch ook wel leuk als smeuge bijzonderheid.

Dit laatste is een illustratie van het gevaar dat menig kunstbeschrijver loopt, namelijk dat hij het gevoel voor distantie niet altijd in grote mate handhaaft; en dat het enthousiasme waarmee bepaalde kunstwerken hem vervullen een bepaald niet waardeervrij oordeel oplevert. Zo treft men enkele malen een "grandioos hoogtepunt" aan naast "grootse dichterlijke visies" en "surrealistische fantasie" om maar te zwijgen van dat de term "meesterwerk" wat erg kwistig gebruikt wordt. Wie evenwel enigszins vertrouwd is met het jargon in de wereld van de kunsthistorici leest daar wel een beetje doorheen.

Bepaald jammer vind ik het dat het aantal kleurenillustraties beperkt is gebleven en dat het dan voor een goed deel juist die schilderijen betreft die de geïnteresseerde lezer toch al wel eens gezien heeft. Daar had ik graag een aantal van de zwart-

wit foto's voor in kleur willen hebben. En dan heb ik het nog niet eens over de matige kwaliteit van de kleuren.

Ook de vertaling is niet geheel vlekkeloos. Ik noteerde o.m. dat Frederik Hendrik er een "Koninklijke Kapel" op na gehouden schijnt te hebben, dat de Doopsgezinden hardnekkig een "Mennonitische secte" worden genoemd en dat Rembrandt na 1649 meer een mentaal dan een "materiaal" afstand nemen te zien gaf.

Resumerend: Een aantrekkelijk boek voor diegene die al wat meer van schilderkunst in het algemeen en van Rembrandt in het bijzonder af weet. Wellicht een inspirerend boek voor de argeloze lezer, inspirerend tot meer studie. Maar – vooral doordat Clark zo veel bekend acht – volslagen ongeschikt voor een schoolbibliotheek.

George Bol

De indianen, diverse schrijvers, National Geographic Society/de Haan, vert. N. Brink-Wessels, 400 p., 440 afbn., f 57,-.

Het boek geeft een overzicht over alle oorspronkelijke inwoners van Noord-Amerika. Hoe de mens daar gekomen is, het continent bevolkt heeft, de prehistorie en de geschiedenis sinds de komst van de Europeanen. De manier van leven van de belangrijkste bevolkingsgroepen, Eskimo's, de indianen van de Oostkant, het Zuidwesten, de Noordwestkust en Californië, en de Prairie wordt beschreven en verbeeld. Tot slot wordt een hoofdstuk gewijd aan de huidige situatie. Bij het illustreren van deze onderwerpen is men beslist niet karig te werk gegaan. De inhoud is ambitieus van opzet. Wanneer men echter rekening houdt met het algemene karakter van het boek zal men niet teleurgesteld worden. Juist door de globale opzet en de grote hoeveelheid illustraties kon in een kort bestek de kleurrijke geschiedenis en de culturele verscheidenheid van de Noordamerikaanse indianen aan een algemeen lezerspubliek getoond worden.

Aan de andere kant leidt de grote hoeveelheid afbeeldingen, die op gelijke wijze als in het tijdschrift *The national geographic magazine* tussen de tekst geplaatst zijn en soms de tekst enkele bladzijden onderbreken, ertoe dat men meer kijkt dan leest. Deze mening wordt bevestigd door mijn veertienjarige zoon, die zeer in dit onderwerp geïnteresseerd is en het boek voornamelijk waardeert als illustratiemateriaal bij de kennis die hij al heeft.

E.M.C.F. Klijn

David Killingray, *De Europeanenplag, de Westerling in Afrika sinds de vijftiende eeuw*. 135 blz., A.W. Sijthoff, Leiden f 19,50.

Jean Chesneaux, *Boere-opstanden in China 1840-1949*. 112 blz., A.W. Sijthoff, Leiden f 19,50.

Fred R. von der Mehden, *Zuidoost-Azië 1930-1970, de erfenis van het kolonialisme en het nationalisme*. 111 blz., A.W. Sijthoff, Leiden. f 19,50.

Pat Barr, *Vreemde Duivels, de westerling in China en Japan sinds de zestiende eeuw*. 130 blz., A.W. Sijthoff, Leiden. f 19,50.

Wie in zijn lessen thema's behandelt uit de niet-westerse geschiedenis, wordt zich pijnlijk bewust van zijn standplaatsgebondenheid. Vooral bij contemporaine onderwerpen is het vrijwel ondoenlijk het verleden anders te bezien dan door onze Westeuropese bril. De titels, die Killingray en Barr aan hun boekjes meegaven, doen echter vermoeden, dat zij geprobeerd hebben zich daarvan los te maken.

Wie de vier deeltjes, die bij Sijthoff in Leiden zijn uitgekomen,

voor het eerst in handen krijgt, wordt vrijwel zeker getroffen door het aantrekkelijke uiterlijk. Een voortreffelijke lay out en interessante illustraties doen iedereen, die geboeid wordt door historische ontwikkelingen in Azië en Afrika, naar deze boekjes grijpen. En die collega's, die leerlingen werkstukken laten maken, spreekbeurten laten houden of projectjes laten uitwerken, zullen dankbaar vaststellen, dat de leesstof niet alleen fraai verpakt, maar ook beperkt van omvang is.

Inhoudelijk zijn de boekjes overigens minder uniform dan ze eruit zien. Mijn grootste voorkeur gaat uit naar Chesneaux' Boeren-opstanden in China. In kort bestek geeft hij een indringende schets van de opstandigheid van de boeren, gezien vanuit de Chinese traditie. Voor leerlingen geldt wel, dat het een tamelijk pittig werkje is. Voor bovenbouw van havo of vwo niet onmogelijk, maar wel voor echte liefhebbers! Als voorbereiding op zijn lessen over dit onderwerp kan ook de docent er zeker zijn voordeel mee doen.

Alleen erg goede leerlingen zullen met Von der Mehdens boek over Zuidoost-Azië uit de voeten kunnen. Veel informatie in weinig bladzijden. Geschreven in een stijl, die niet direct "inlevend" genoemd mag worden. Overtuigend vond ik wel de manier, waarop de auteur de grote betekenis van de Japanse overheersing in de Tweede Wereldoorlog voor het latere dekolonisatieproces aangeeft. Overigens mist dit boekje de charme van een interpretatie vanuit het Aziatische denken.

Dat laatste kan niet worden gezegd van "De Europeanenplag". Eenvoudig van taalgebruik, met veel anecdotes, historische overzichten en duidelijke kaartjes, lijkt het op maat gesneden voor onze oudste leerlingen.

Alleen: de systematiek is niet het meest opvallende kenmerk van Killingray's werkje. Het maakt daarom een wat onsamenhangende indruk. Vooral de leerling, die zelfstandig op dit onderwerp wordt losgelaten, zal zich gemakkelijk in de nesten werken. Waarom bij "Herwinnen van de Onafhankelijkheid" alleen bij de Belgische Kongo wordt stil gestaan en voor de rest van de 20e eeuw alleen aan Zuid-Afrika en Tanzania enige aandacht wordt gegeven, ontgaat me, bijvoorbeeld. Daar staat wel tegenover, dat het boekje zich uitstekend leent om er kleine deel-onderwerpen uit te destilleren. Wie trouwens vooral op zoek is naar kleine, afgeronde onderwerpen en geen al te grote afkeer koestert van een "personalistische" aanpak in het geschiedenisonderwijs wordt in "Vreemde Duivels" van Pat Barr niet teleurgesteld. Ook bij dit boek kan over de onderlinge samenhang van de hoofdstukjes niet al te hard worden gejuicht, maar een korte kennismaking met verschillende hoofdrolspelers uit Oost en West, die de geschiedenis van China en Japan hebben beïnvloed, kan zeer verhelderend werken. Voor een docent, die ook met zijn oudere leerlingen de "zelfwerkzaamheid" niet schuwt, lijkt dit een bruikbaar boekje. Alle vier de uitgaven bevatten een register en bibliografie. Ondanks genoemde bezwaren, is aanschaf voor de leerlingenbibliotheek of eigen boekenkast zeker aan te bevelen. Voor leden van de "Stichting Historisch Centrum Nederland" zijn alle vier de deeltjes voor f 47,50 te verkrijgen. En dat mag gerust een koopje worden genoemd.

H. van der Veen

Prof. dr. J.C. Boogman/Dr. C.A. Tamse, *Emancipatie in Nederland. De ontvoogding van burgerij en confessionelen in de negentiende eeuw*, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1978, 236 blz., f 29,50.

"Voor Nederlanders blijft het intussen van belang zich te herinneren hoe de huidige structuren voortkwamen uit alle emancipatiebewegingen gezamenlijk". Deze passage uit het voorwoord van de beide samenstellers van deze bloemlezing vormt de motivering van deze uitgave en tevens de reden waarom men de negentiende eeuwse emancipatie van de libe-

raal-burgerlijke en de confessionele groeperingen in ons verzuilde vaderland in één bandje heeft samengebracht.

Deze bundel citaten en opstellen over emancipatie in de vorige eeuw vormt al weer het vierde deel in Nijhoff's serie "Geschiedenis in veelvoud". De uitgever zet er vaart achter.

De vraag wat emancipatie nu eigenlijk precies is, wordt aangepakt via een ware stortvloed van citaten, qua afkomst variërend van Karl Marx tot de niet minder grote Van Dale. Daarna volgt een tweetal langere stukken over emancipatiebewegingen in het algemeen en vervolgens komen de drie zuilen één voor één aan de beurt. Elk van deze vijf hoofdstukken wordt geopend door een inleiding, waarin het gras voor de voeten van de recensent wordt weggemaaid via een min of meer kritische bespreking van de opgenomen citaten, zodat eigenlijk alleen een beoordeling van de keuze overblijft. Niemand kan beweren, dat de samenstellers zich tot historici hebben beperkt: naast sociologen en theologen hebben ook een neerlandicus, een sociograaf, een politicoloog en een jurist een bijdrage aan deze bundel geleverd. Wertheim, Boogman, Gerretson, Romein en Rogier zijn namen, die er voor een historicus uitspringen, maar de opsomming is niet volledig.

De orthodox-protestanten komen er eigenlijk wat bekaaid af. De literatuurlijst achterin vormt op zich reeds een aanwijzing in deze richting. Van de drie stukken uit dit hoofdstuk is er één van de marxist Romein (over Abraham Kuyper uit Erflaters). Naast dit voortreffelijk essay zou men deze groep nog een of meer bijdragen uit eigen kring hebben toegewenst.

"Intussen kan een lezer aan de hand van een selectie van de uiteenlopende hypothesen in de nrs. 1 t/m 8 voor zichzelf een omschrijving pogen op te stellen van de aard, de doeleinden en de mogelijke resultaten van emancipatie", zeggen de samenstellers in hun inleiding van hoofdstuk 1. Dit boek laat de lezer werken en stelt eisen aan de lezer. Dat lijkt op het eerste gezicht een ideale uitgangspositie voor diverse activiteiten van de oudere leerlingen. De eisen van deze uitgave zouden echter de mogelijkheden van vele jongere lezers wel eens te boven kunnen gaan. Met steun van de docent kunnen de meer begaafden in het vak geschiedenis misschien iets met dit boek kunnen beginnen. Ze zullen dan wel eens verdwalen in de botsing der meningen. In ieder geval zal de voortreffelijke literatuurlijst goede diensten kunnen bewijzen: niet te uitgebreid, niet te beknopt.

Voor de leraren in ieder geval aanbevolen; men kan reeds met belangstelling uitkijken naar het vijfde deel in deze reeks, dat zal handelen over de middeleeuwse bisschoppen van Utrecht.

J.G. Kikkert

D.J. Roorda, *Ambassadeur in de Lage Landen* (vertaling, met inleidend 'woord vooraf' van: William Temple, *Observations upon the United Provinces*), Fibula-Van Dishoeck, Haarlem, 1978, prijs f 27,50. ISBN 9022838994.

Het wordt steeds vaker vastgesteld: buitenlandse, met name Engelse historici dreigen de studie van onze 'eigen' vaderlandse geschiedenis te gaan monopoliseren. Duke, Parker en Jones voor de zestiende eeuw; Wilson, Haley, Price en Burke voor de zeventiende, Carter en Schama voor de achttiende eeuw; allemaal Engelse historici wier bijdrage tot de vaderlandse geschiedbeoefening zo wezenlijk is, dat ze nauwelijks 'buitenleden' van het gilde meer te noemen zijn.

In een lyrische recensie van Schama's 'Patriots and Liberator's' gaf Schama's landgenoot Richard Cobb een nadere verklaring van de belangstelling van Engelsen voor 'Nederlandse zaken'. Hij legde haar in de mond van zijn ouders. "Toen ik klein was, zeiden mijn ouders dat de enige min of meer acceptabele buitenlanders de Hollanders waren: ze lijken het meest op ons". Waarmee dan, aldus Cobb, zoveel gezegd wilde zijn, dat ook de Hollanders protestants waren en middle-class. De

Cobbs sr. konden zich met andere woorden in de Hollanders herkennen. Blijkens dezelfde recensie deed ook de zoon dat, zij het op andere, meer historiserende wijze. Schama's studie gaf hem daar immers ook de opmerking in de pen dat het zijn landgenoten gegeven zou zijn de chaotische tijden die het Verenigd Koninkrijk doormaakt met even groot geduld te kunnen 'uitzitten', als de Bataven van weleer de late achttiende en vroege negentiende eeuw.

Afgezien van de vraag of deze appreciaties voldoende steun in de historische werkelijkheid hebben — quod non — vindt de herkenning bij de Cobbs duidelijk plaats vanuit een positief ervaren gevoel van verwantschap. De geschiedenis van het Engelse denken over ons vaderland laat zien, dat die herkenning er vrijwel altijd geweest is, maar dat het eerst laat tot een positieve appreciatie gekomen is. In een pétillante, maar wat impressionistische studie heeft Huizinga het overwegend, negatieve beeld getekend, dat de Engelsen 'in Shakespeare's tijd' van de Nederlanders hadden.² Eerder had Fruin hetzelfde geconstateerd in een artikel over 'De Nederlanders der zeventiende eeuw, door Engelschen geschetst'.³ Niet ten onrechte schreef Fruin die negatieve beeldvorming vooral toe aan handelsjaloerie.

Het is opmerkelijk, dat Fruin verzuimd heeft te refereren aan een toch niet onbelangrijk 17e eeuws geschrift dat buiten het door hem gesignaleerde stramien viel, te weten de 'Observations upon the United Provinces' van William Temple. Temple's positievere beschouwingswijze is niet verbazingwekkend. Ambassadeur in de Republiek in de jaren 1668-1679, met een onderbreking in de jaren 1671-1674, was Temple — uit overwegingen van landsbelang — een voorstander van het samengaan van Engeland en de Republiek tegen Frankrijk. Op grond van die overtuiging was hij ook een tijdlang van zijn taak hier ontheven. En het was vanuit diezelfde overtuiging, dat hij in 1672 zijn 'Observations' het licht deed zien: bedoeld als propagandageschrift voor de door hem voorgestane lijn, geeft het hier en daar nogal eulogisch uitgevallen en stellig niet diepgravende beschouwing over land en volk, dat het negatieve Engelse vooroordeel moest wijzigen.

De lof, die onze voorvaders wordt toegezwaaid, is niet verrassend: het landschap en de luchten, de fraaie steden, de properheid, de sterke vrijheidszin en het daarmee samenhangende gewillige belasting betalen voor het leger, dat de onafhankelijkheid moest garanderen. We konden het verwachten en we vinden het ook. Ook de blaam, die wordt uitgedeeld, verbaast niet: we dronken teveel, wat waar was en meer geconstateerd werd, en we hadden een gebrek aan fantasie. Anderen zeiden hetzelfde. Toch zijn de 'Observations' de moeite van het lezen waard. Niet alleen als eerste, belangrijke bijdrage tot een positiever beeld van de Hollander in Engeland. En ook niet alleen om de merkwaardige combinatie van historische en geografische verklaringen, die Temple geeft van het volkskarakter en de regeringsvorm. Als 'tijdsdocument' is het nu in Nederlandse vertaling uitgebrachte boek hierover zeker lezenswaard. Maar er is meer. Misschien had Roorda wat meer aandacht moeten vestigen op Temple's stijl. Roorda noemt die 'modieus' (blz. 30). Ik zou haar liever persoonlijk willen noemen. En juist aan die stijl ontleent het boekje één van haar grootste charmes. Dat die charme in de vertaling behouden bleef, zij de vertalers nadrukkelijk als hulde nagehouden. Alleen met de titel van de Nederlandse uitgave heb ik wat moeite. De 'Lage Landen' had ik er liever in gemist. Het is ook geen adequate vertaling van Temple's 'United Provinces'.

J.A.L. Lancée.

Noten:

1. TLS 29 juli 1977
2. J. Huizinga, VW II, Haarlem, 1948, 350-381.
3. R. Fruin, VG IV, 's-Gravenhage, 1901, 245-260.

Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (V.G.N.)

Algemeen bestuur

DRS. J. BOUWSMA, *voorzitter*, Brokmui 40, 9101 EZ Dokkum, tel. 05190-3598
DRS. N. BAKKER, *vice-voorzitter*, Mr. Troelstralaan 9, 1318 CR Weesp, tel. 02940-10700
MEVR. M.I. RÖDER, *1e secretaris*, Peuleyen 21, 2742 ED Waddinxveen, tel. 01828-6077
DRS. J. DREWES, *2e secretaris*, Bachlaan 58, 1817 GK Alkmaar, tel. 072-112015
J.L. FRIELING, *penningmeester*, Prinses Beatrixlaan 31, 2341 TW Oegstgeest, tel. 071-152794
J. ENGBERS, *sectie (1) Pedak/Basisonderwijs*, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 01438-3138
P.L. HENDRIKS, *sectie (2) Mavo/Lbo*, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162
K. VAN DIJK, *sectie (3) Havo/Vwo*, Honthorstlaan 172, 1816 TG Alkmaar, tel. 072-152652
MEVR. D.H. VERHAGEN, *sectie (4) Tertiair Onderwijs, Didactiekcommissie*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560
MEVR. DRS. J. RIJKEN, *redactie Kleio*, Maasstraat 72 A3, 1078 HL Amsterdam, tel. 020-715133
M.J. VAN VELZEN, *onderwijsadviescommissie*, Mgr. van Gilsstraat 6, 6461 VG Kerkrade, tel. 045-455941

Ledenadministratie

Aangifte, wijzigingen en opzegging van het lidmaatschap schriftelijk meedelen aan: **Administratie V.G.N., Burg. Meineslaan 10b, 3022 BH Rotterdam**. Aan nieuwe leden wordt verzocht bij hun aangifte mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, huisadres, telefoonnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft en ook de sectie of het soort lidmaatschap waar toe men wenst te behoren.

Contributies

Contributies na ontvangst van de acceptgirokaart storten op giro-nummer 128701 t.n.v. penningmeester van de V.G.N., Vreeswijkstraat 329, Den Haag.

Voor 1979 bedragen de contributies:

Gewone leden

Sectie (1) Pedagogische Academies/Basisonderwijs

a. docenten Pedagogische Academies

f 90,-

b. docenten Basisonderwijs

f 60,-

Sectie (2) Mavo/Lbo

f 60,-

Sectie (3) Havo/Vwo

f 90,-

Sectie (4) Tertiair Onderwijs

f 90,-

Buitengewone leden (gepensioneerden en zij die wel geschiedenisbevoegdheid hebben, maar geen les meer geven aan een van de bovengenoemde onderwijsinstellingen)

f 55,-

Studentleden (zij die opgeleid worden tot het geven van onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting, zonder zelf les te geven)

f 50,-

N.B. Bij aanmelding later in het jaar is slechts een evenredig gedeelte van de contributie verschuldigd.

Bestuur sectie (1) Pedak/Basisonderwijs

DR. F.G.G. GOVERS, *voorzitter*, Elzenstraat 12, 5402 LR Uden, tel. 04132-64117
DRS. C.G. VAN DER KOOIJ, *secretaris*, Winschoterweg 10, 9723 CG Roodehaan Gr., tel. 05904-1556
J.E. BROUWER, *penningmeester*, Fazantenweg 22, 7451 HD Holten, tel. 05483-3098
DRS. F.W.P. DIJKSTRA, *Hondecoeterstraat 28 III, 1071 LS Amsterdam*, tel. 020-733679
J. ENGBERS, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 04138-3138

Bestuur sectie (2) Mavo/Lbo

P.L. HENDRIKS, *voorzitter*, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162
G.J. VAN DER TWEEL, *secretaris*, Van Deventerweg 6, 6861 EW Oosterbeek, tel. 085-337018
P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062

G.C.J. VAN DER VEN, Floreffestraat 4, 5737 CP Lieshout, tel. 04992-1443

H. ZWARTEVEEN, Prinses Irenelaan 51, 3832 CB Leusden, tel. 033-40879

Didactiekcommissie

MEVR. D.H. VERHAGEN, *voorzitter*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560
DRS. J. BROUWER, *vice-voorzitter*, Mozartstraat 33, 6661 BH Elst, tel. 08819-1831
H. VAN DUYSSEN, *secretaris*, Van Baerlestraat 65 IV, 1071 AR Amsterdam, tel. 020-799976
DRS. J. BAALBERGEN, *1e penningmeester*, Sandbergstraat 8, 1391 EL Abcoude, tel. 02946-3207, postrekening 1561752 t.n.v. penningmeester Didactiekcommissie V.G.N.
H. DE LANGE, *2e penningmeester*, Rhijnsburglaan 23, 8181 XW Heerde, tel. 05782-2516
P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062
B. MOLENKAMP, Meerhoek 627, 5403 AC Uden, tel. 04132-64753
MEVR. H. MULKENS-HARMEYER, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.), tel. 05923-424

Onderwijsadviescommissie

M.J. VAN VELZEN, *voorzitter*, Mgr. v. Gilsstraat 6, 6461 VG Kerkrade, tel. 045-455941
DRS. H. NOLLES, *secretaris*, Stevensweg 22, 2141 VL Vijfhuizen, tel. 02508-1934
DRS. H.TH. LAMBOOY, Nes 2A, 1741 JZ Schagen, tel. 02240-4347
DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, 4901 CV Oosterhout, tel. 01620-26665

Programmacommissie Bijscholing

PROF. DR. D.J. ROORDA, *voorzitter*, Lorentzkafe 46, 2313 GD Leiden, tel. 071-125681
MEVR. DRS. C.M.E. VELDHUIS-MEESTER, *1e secretaris*, de Mérodelaan 14, Groningen, tel. 050-256143
A.L. VERHOOG, *hoofdcoördinator*, Waterbieskreek 19, 2353 JE Leiderdorp, tel. 071-891003
K. VAN DIJK, *2e secretaris*, Honthorstlaan 172, 1816 TG Alkmaar, tel. 072-152652

Commissie Geschiedenis en Maatschappijleer

G.G. CALLENBACH, Kempen 12, 2036 EL Haarlem, tel. 023-330006
J.C.M. GREEP, V.Z. v. Nijveltstraat 64, 2242 AR Wassenaar, tel. 01751-16387
G.L. HEY, Elzenlaan 12, 2231 XE Rijnsburg, tel. 01718-22552
DRS. J.S. WIJNE, Stastokdreef 7, 3561 JR Utrecht, tel. 030-618042

Afdelingssecretariaten

1440-1939 <i>Alkmaar</i>	Lindenlaan 12, 1861 HA Bergen
1000-1439 <i>Amsterdam</i>	Plantage Muidergr. 35 I, 1018 TL Amsterdam
6500-7099 <i>Arnhem</i>	Apeldoornseweg 31, 6814 BH Arnhem
5140-5499 <i>Den Bosch</i>	Brede Haven 37, 5211 TL Den Bosch
4700-5139 <i>Breda</i>	St. Bavostraat 96, 4891 CK Rijsbergen
5500-5799 <i>Eindhoven</i>	Barriereweg 196, 5622 CP Eindhoven
4300-4699 <i>Goes</i>	Rembrandtlaan 61, 4462 AH Goes
9300-9999 <i>Groningen</i>	Verl.Frederikstr. 9A, 9724 NC Groningen
2200-2739 <i>Den Haag</i>	L.v. Galenstr. 68, 2518 ER Den Haag
1940-2199 <i>Haarlem</i>	Noorderdreef 160, 2152 AB Nieuw-Vennep
6300-6499 <i>Heerlen</i>	Pannesheiderstr. 80, 6462 EE Kerkrade
7440-7739 <i>Hengelo</i>	Tollensstraat 1, 7471 ZD Goor
8400-9299 <i>Leeuwarden</i>	N.v. Lichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden
6100-6299 <i>Maastricht</i>	Veldspaatstr. 23, 6216 BM Maastricht
2740-3399 <i>Rotterdam</i>	v.d. Helmstr. 27, 3067 HA Rotterdam
3400-4299 <i>Utrecht</i>	van Bijkershoeklaan 351, 3527 XJ Utrecht
5800-6099 <i>Venlo</i>	Patersstraat 29, 5801 AT Venray
7100-7439 <i>Zutphen</i>	Gerstekamp 12, 7231 BK Warnsveld
7740-8399 <i>Zwolle</i>	Stevinstr. 11, 3841 KB Harderwijk

kroniek

Geschiedenis voor mavo, havo en vwo

b. van wakeren

2

Zojuist verscheen de herziene editie, waarin mede naar aanleiding van reacties van gebruikers een groot aantal verbeteringen is aangebracht.

- vereenvoudigde basislestekst
- betere samenhang tussen tekst en illustraties
- het onderscheid tussen mh- en vh- editie is vervallen, inplaats daarvan *niveau-differentiatie* in verwerking en leesteksten met het accent op mavo/havo
- de verwerking is evenals in het brugklasdeel ingedeeld naar drie niveaus:
a kennis b vaardigheid c inzicht
- per hoofdstuk meer *biografisch* en *concreet* georiënteerde teksten, gevolgd door meer *beschouwende* en *abstracte* teksten

N.B. Dit herziene deel 2 vervangt de eerder aangekondigde herziening van deel 2vh.

Serieoverzicht:

Deel 1 Nieuw!
(van prehistorie tot 1500)
4e druk
ISBN 90 01 93429 3

Deel 2 nieuw!
(van 1500 - 1848)
4e druk
ISBN 90 01 93436 6

Deel 3vh
(van 1815 - heden)
ISBN 90 01 93433 1

Deel 2 mh
(van ± 1500 - 1848)
2e druk
ISBN 90 01 93432 3

Deel 3 mh
(van 1848 - heden)
ISBN 90 01 93434 X

Deel 4m
ISBN 90 01 93435 8

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij de uitgever.
Docenten die invoering overwegen kunnen een beoordelingsexemplaar aanvragen.

Wolters-Noordhoff